

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**Тернопільський національний економічний університет**  
**Юридичний факультет**  
**Кафедра соціальної роботи**

**ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА**

**до магістерської роботи**

**на тему: «СОЦІАЛЬНЕ РОЗУМІННЯ**  
**ЯК ПОКАЗНИК ЕФЕКТИВНОСТІ**  
**СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ»**

**Виконав:** студент V курсу, групи СРм-51,  
галузі знань 1301– «Соціальне забезпечення»,  
спеціальності 8.13010201 – «Соціальна робота»,

Мацюк Роман Володимирович

**Керівник:** доктор психол. наук, професор Фурман А.В.

**Рецензент:** \_\_\_\_\_

**ТЕРНОПІЛЬ – 2013**

## **ПЛАН**

### **ВСТУП**

#### **РОЗДІЛ I.**

#### **ЛОГІКО-ЗМІСТОВИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ПРО РОЗУМІННЯ**

- 1.1. Постановка проблеми розуміння в сучасній науці
  - 1.2. Поняття про розуміння у сучасній психології і соціології
- Висновки до розділу I

#### **РОЗДІЛ II.**

#### **СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СФЕРИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗУМІННЯ**

- 2.1. Феномен розуміння у соціально-філософській рефлексії
  - 2.2. Наочно-логічний та культурно-історичний аспекти розуміння
  - 2.3. Соціальна герменевтика як вчення про розуміння
- Висновки до розділу II

#### **РОЗДІЛ III.**

#### **ПРАКТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗУМІННЯ**

#### **ВИКЛАДАЧА І СТУДЕНТІВ**

- 3.1. Позитивні та негативні прояви емпатії в процесі соціального розуміння
  - 3.2. Біциклічна модель організації процесів соціального розуміння у ВНЗ
  - 3.3. Диференційно-психологічний аналіз емпатії як чинника соціального порозуміння
- Висновки до розділу III

### **ВИСНОВКИ**

### **СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

### **ДОДАТОК. Тест на визначення рівня емпатії**

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП</b> .....	4
<b>РОЗДІЛ І.</b>	
<b>ЛОГІКО-ЗМІСТОВИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ПРО РОЗУМІННЯ</b> .....	6
1.1. Постановка проблеми розуміння в сучасній науці .....	6
1.2. Поняття про розуміння у сучасній психології і соціології .....	21
Висновки до розділу І .....	30
<b>РОЗДІЛ ІІ.</b>	
<b>СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СФЕРИ</b>	
<b>СОЦІАЛЬНОГО РОЗУМІННЯ</b> .....	
32	
2.1. Феномен розуміння у соціально-філософській рефлексії .....	32
2.2. Наочно-логічний та культурно-історичний аспекти розуміння .....	44
2.3. Соціальна герменевтика як вчення про розуміння .....	54
Висновки до розділу ІІ .....	60
<b>РОЗДІЛ ІІІ.</b>	
<b>ПРАКТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗУМІННЯ</b>	
<b>ВИКЛАДАЧА І СТУДЕНТІВ</b> .....	
63	
3.1. Позитивні та негативні прояви емпатії в процесі соціального розуміння .....	63
3.2. Біциклічна модель організації процесів соціального розуміння у ВНЗ .....	72
3.3. Диференційно-психологічний аналіз емпатії як чинника соціального порозуміння .....	83
Висновки до розділу ІІІ .....	90
<b>ВИСНОВКИ</b> .....	92
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ</b> .....	95
<b>ДОДАТОК.</b> Тест на визначення рівня емпатії .....	106

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Розуміння сьогодні у соціогуманітарній науці вивчається із різних теоретичних підходів та в різних аспектах. Основними серед них є п'ять поглядів на те, що таке людське розуміння. Відтак розуміння – це: 1) мисленнєвий процес, спрямований на з'ясування істотних ознак, властивостей і зв'язків предметів та явищ дійсності, що сутнісно полягає в осмисленні і переосмисленні; 2) здатність людини збагнути значення і зміст чогось, а також спроможність будь-що наповнити смислом; 3) мета роботи над певним матеріалом, що передбачає свідоме оперування значеннями, смислами, сенсами; 4) результат активної роботи над чимось – пізнанням світу і самопізнанням, над конструюванням соціокультурного довкілля і самотворенням; 5) смислова паритетність або рівновагомість мотивів, уявлень, думок, поглядів, переконань, дій, учинків, котра формовиявляється як порозуміння між людьми, досягнення між ними злагоди і миру.

У будь-якому разі розуміння є окремим станом актуалізованої свідомості, що переживається особою як упевненість у правильності відтворюваних уявлень змісту впливу. Воно – необхідна умова успішної взаємодії людей. Без нього неможливі продовження спілкування і координація дій у процесі будь-якої спільної діяльності. Його особливість полягає в тому, що воно спирається на наявний у суб'єкта повсякдення запас привласнених знань, навичок і вмінь й уможливорює осмислення нового, того, що раніше не було предметом вивчення чи перетворення. Отож розуміння – це суто людське надбання, яке реалізується засобами комунікації за допомогою мови і мовлення, міміки і жестів, виразних рухів і дій, діянь і вчинків.

**Мета дослідження:** в контексті аналітичного огляду історично-філософських та соціально-психологічних теорій розуміння здійснити рефлексивне обґрунтування соціального розуміння як показника ефективності соціальної роботи.

Мета конкретизована в таких **завданнях** дослідження:

- а) критично оглянути стан розробки проблеми у сучасній науковій думці;
- б) дослідити феномен соціального розуміння у контексті соціально-філософського спрямування;
- в) вичленити та описати наочно-логічний та культурно-історичний аспекти розуміння;
- г) охарактеризувати соціальну герменевтику як вчення про розуміння;
- д) відрефлексувати біциклічну модель організації процесів соціального розуміння в концепції А.В. Фурмана;
- е) виявити позитивні та негативні прояви емпатії в процесі соціального розуміння та дати їх диференційовано-психологічний аналіз.

**Об'єктом дослідження** є процес соціального розуміння, а **предметом** – його інтегральні формовияви в соціальному доквіллі особистості.

**Методи дослідження:** теоретичні (теоретичного вивчення, критичного аналізування, категоризації, систематизації наукових знань), емпіричні (анкетування, лабораторного експерименту, соціально-психологічного спостереження, кількісної обробки результатів).

**Наукова новизна** дослідження полягає у деталізації і систематизації наукових знань про соціальне розуміння як складову наукової думки та виявлення її впливу на діяльність соціального працівника як фахівця гуманітарної сфери суспільства.

Результати дослідження апробовані на методологічних семінарах НДІ методології та економіки вищої освіти ТНЕУ у 2012–13 роках.

Робота складається із вступу, трьох розділів та висновків після кожного з них, загальних висновків, списку використаних літературних джерел (109 позицій) та одного додатку. Загальний обсяг роботи становить 108 сторінок, основна частина – 94 сторінки.

# РОЗДІЛ І.

## ЛОГІКО-ЗМІСТОВИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ПРО РОЗУМІННЯ

### 1.1. Постановка проблеми розуміння в сучасній науці

У різні часи історичного поступу людства проблематика розуміння неодноразово привертала до себе увагу дослідників. Походження і сутність феномена розуміння хвилювали давніх філософів ще з часів Сократа, Платона, Лао-Цзи. Створення і розвиток спеціальної теорії розуміння, що асоціюються з іменами Ф. Шлейєрмахера, В. Дільтея, М. Вебера, М. Хайдеггера, Х.Г. Гадамера та інших, постали природним втіленням досвіду західної історії філософської думки [30; 31; 38; 45; 46; 57; 61; 75; 81; 99; 101; 103]. У східних теософських вченнях саме людське буття очевидно зумовлювалося прадавніми космогонічними уявленнями. При цьому справжнє значення пошукувань містиків Сходу дотепер ще не до кінця усвідомлено європейською філософською думкою. Її наукова розробка спричинювалася певними, історично конкретними потребами людини, серед яких найбільш значущою постала необхідність у тлумаченні та інтерпретації фактів людської діяльності. У результаті, проблематика розуміння виявилася тісно пов'язаною із розвитком герменевтики, що заклала певну традицію в розгляді даного наукового феномена.

Розвиток як людини, так і створеної нею цивілізації на початку нового тисячоліття, актуалізує питання про розуміння, головню в плані універсалізації, тобто як про принцип відношення людини до всього обсягу суцього. Це зумовлено істотною зміною ситуації людини, яка вимагає коректування, а в окремих аспектах й зміни традиційного світобачення.

Основними передумовами цього є: «1) технотронний характер розвитку сучасної цивілізації, заснований на використанні прийомів пізнавальної діяльності для пристосування людини до соціального доквілля; 2) збільшення

частки і впливу соціокультурного компонента в людському бутті; 3) труднощі, які випробовує гносеологія при переході до пояснення явищ мікросвіту, які мають методологічний характер; 4) ускладнення і подальше знеособлення системи соціальних відносин, що має об'єктивний характер, що все ж породжує феномени соціального нігілізму і відчуження людини в буттєвому плані, а в особистісному аспекті сприяє підміні людської індивідуальності соціальними технологіями. Закономірним підсумком цього є істотна трансформація антропології людського існування, що гостро ставить питання про те, якою ж буде сучасна людина» [50, с. 34].

Перевага розуміння в цьому відношенні вбачається в тому, що, на відміну від пізнавального відношення до світу, воно пов'язане із онтологією людського існування, беручи до уваги не тільки те, що дане людині як суб'єктові, але і те, що зумовлене її долученістю у соціальне докільля. Іншими словами, розуміння допомагає реалізації подієвої можливості людини і суцього, має принципову важливість в умовах сучасної цивілізації. З цієї точки зору, особливого значення набуває потреба в адекватній концептуалізації соціально-філософського статусу розуміння. Існуючі традиції в його розгляді не призвели до створення цілісної теорії, а вирішували проблему в окремих аспектах. Так, до побудови теорії розуміння рухається онтологічна герменевтика, підхід якої полягає в тому, що розуміння забезпечується не просто інтерпретацією зовнішніх проявів життя, культури, а відбувається саме завдяки буттю людини в світі.

Відсутність цілісної теорії розуміння частково є результатом використання обмеженого числа концептуальних настановлень, що пояснюється параметрами усталених традицій, в рамках певних соціально-філософських напрямів. Тим часом, адекватне обґрунтування феномена розуміння в пропонованій інтерпретації вимагає комплексного підходу, що дозволяє поєднати існуючі парадигми в його дослідженні. В результаті, проблема розуміння знаходить міждисциплінарний статус, відповідний

смісловому і функціональному змісту даного феномена, а теорія розуміння стає складовою частиною філософського знання, предметом дослідження якої виступає людина розуміюча.

Інформаційно-споживацька діяльність є переходом від незрозумілого до зрозумілого, від менш зрозумілого до більш зрозумілого (своєрідний коридор розуміння, через який треба пройти разом з об'єктом розуміння). Результатом цього процесу є відчуття внутрішньої пов'язаності, організованості даних явищ. Це може бути логічна впорядкованість, чітке бачення причинно-наслідкових зв'язків, коли раніше механічно перераховувані факти поєднуються в єдину логічну систему. Можливе чітке відчуття суб'єктом пов'язаності і свідомості явищ, і логічного каркасу. При цьому процес розуміння є принципово незавершеним, мінливим і суперечливим.

Нинішнє зростання інтересу до категорії розуміння пояснюється рядом чинників. Оскільки, розуміння є важливою передумовою будь-якої діяльності і фундаментом людського спілкування, то будь-яке порушення взаєморозуміння між соціальними системами приведе до серйозних деструктивних наслідків у суспільстві. Якщо до певного часу розуміння було природне, то в даний час, через ускладнення процесів комунікації між людьми, широкого використання складних структур, простота взаєморозуміння втрачається. Цьому сприяє диференціація ціннісних орієнтацій, що стимульована ускладненням соціального життя. І цілком природно, що в умовах, коли автоматизм розуміння перестає діяти, виникає інтерес до даної проблеми.

Звертаючись до аналізу механізмів розуміння, частина учених розглядає розуміння як особливий когнітивний процес, метою якого є всебічне і адекватне інтелектуальне проникнення в суть явища. Як засоби розуміння розглядаються різні пізнавальні процедури раціональної (інтелектуальної) діяльності, зорієнтованої в основному на абстрактно-теоретичне мислення. Так, Н.С. Автономова пише: «...розуміння є фундаментальною синтезуючою функцією розуму. Розуміння є така розумна (теоретична) діяльність, яка



містить і всі свої аналогії на інших рівнях наукового (емпіричного) і буденного пізнання» [3, с. 80].

Ряд авторів дотримується принципово іншого погляду на механізм розуміння. Із їхньої точки зору розуміння є найскладнішим процесом, за допомогою якого людина (в єдності всіх своїх пізнавальних, мотиваційних і емоційних характеристик) опановує світом, в якому живе. З позицій цього підходу розуміння розглядається як гранично широка категорія, за допомогою якої позначається універсальний спосіб духовного буття людини в світі і світу в людині, що не вичерпується суто гносеологічним відношенням людини до світу. З погляду прихильників цього соціокультурного підходу розуміння не може бути зведено до формування раціонального поняття. Розуміння захоплює не тільки раціональне мовне мислення, але і всі підструктури свідомості, у тому числі і ті, які не охоплюються понятійними мовами.

Вчені виділяють чотири види розуміння [34]:

1. Розуміння – проходження певного напрямку.
2. Розуміння – здатність прогнозувати.
3. Розуміння – здатність дати словесний еквівалент.
4. Розуміння – здатність дати прийнятну реакцію.

Тільки за наявності цих чотирьох видів можна говорити, що текст зрозумілий.

Справжнє розуміння, що охоплює всі рівні системи і відображається на всіх рівнях суб'єкта розуміння, не може бути виражене тільки і винятково в понятті. Тому понятійне, інтелектуальне розуміння слід розглядати як окремий випадок розуміння, що складається з різних форм. Структура розуміння немислима без обліку позалогічних, тобто психологічних, соціокультурних і лінгвістичних процедур.

Існують і інші підходи до проблеми розуміння. Так, наприклад, популярною є концепція В. Дільтея, яка може бути представлена в наступній формі [38]:

«1. Специфічною процедурою для математичного і природничо-наукового пізнання є пояснення.

2. Специфічною пізнавальною процедурою для наук, про культуру, наук про дух або, в сучасній термінології, суспільних наук, є процедура розуміння.

3. Оскільки соціальне розуміння є пізнання людського життя і перш за все індивідуального персонажу, то розуміння є фіксацією, віддзеркаленням, збагненням, виявленням інтимного, неповторного, індивідуального в свідомості іншої особи.

4. Як наслідок цих тез пояснення виявляється пізнанням загального, масового; розуміння ж – пізнанням індивідуального, неповторного, інтимного» [38, с. 117].

А. Ракитов запропонував, на противагу концепції Дільтея, своє «розуміння розуміння», яке сформулював таким чином [79]:

«1. Розуміння не є пізнавальною процедурою, специфічною лише для суспільних наук або соціального пізнання в цілому.

2. Розуміння не є через це альтернативою пояснення.

3. І розуміння, і пояснення можуть давати пізнання як загального, так і індивідуального, котре як повторюється, так і не повторюється, як загальнозначуще, так і інтимне.

4. Розуміння і пояснення поєднують один одного.

5. Специфіка розуміння як особливого епістемологічного процесу визначається набором особливих пізнавальних процедур.

6. Взаємостосунки розуміння і пояснення можуть бути виявлені лише в рамках і з урахуванням визначеної концепції раціональності» [79, с. 71].

Порівнюючи ці концепції, можна помітити очевидну однобічність кожної з них. Важко згодитися з думкою, що розуміння є виключно процедурою гуманітарного пізнання, що протистоїть поясненню як процедурі природничо-наукового пізнання. Разом з тим, важлива і точка зору А. Ракитова [79], який визначає розуміння за перевагою раціональним, тобто в значенні «зрозуміти –

це виразити в поняттях», хоча такий підхід більше пов'язаний із інтелектуальною традицією.

Розгляд різноманітних концепцій розуміння з погляду такого критерію як характер об'єктів розуміння, також дозволяє виділити два підходи. Прихильники одного з них, який може бути названий універсальним, виходять з уявлення, що як об'єкт розуміння виступають всі без виключення фрагменти світу, в якому живе людина, у тому числі і матеріальні. З цієї точки зору об'єктом розуміння може бути феномен природи, фрагмент культури, текст, поведінка окремого представника колективу, чуже Я, або власні переживання розуміючого суб'єкта.

Інший підхід (його можна назвати семіотичним) спирається на тезу, згідно якої розуміння (не в буденному значенні, де його дійсно не можна відрізнити від пояснення і інших подібних процедур свідомості), а в точному концептуально-теоретичному значенні цього терміна, пов'язане не з самими по собі об'єктами природи, а з предметами культури.

Розуміння як процес є особливим видом активності соціального суб'єкта, спрямованої на цілісне осмислення навколишнього світу з метою долучення його в свій внутрішній світ, тобто привласнення тих його елементів, які забезпечують розширення можливостей суб'єкта як в плані діяльності, так і в плані спілкування. Таким чином, розуміння є формою активної інформаційної взаємодії особи з світом, в якому вона живе.

Г.П. Щедровицький [105], виступав проти трактування розуміння тексту як адекватної інтерпретації закладеного в нього автором змісту і значення, підкреслював, що розуміння залежить «не стільки від тексту і мислення, що проводить його, скільки від більш широкого контексту діяльності, в яку воно включено... і залежно від способів цієї діяльності розуміння виявляє в одному і тому ж тексті різні значення і відповідно цьому будує різні поля і різні структури змісту» [105, с. 31]. Вилучений з конкретного діяльнісного контексту процес розуміння тексту позбавляється всіх змістовних характеристик.

Філософські словники [53; 67; 68; 86; 87; 106] трактують розуміння як «процедуру збагнення або породження значення. Розуміння не вписується в суб'єкт-об'єктну схему пізнання, оскільки не пізнання породжує потребу в розумінні, – навпаки, потреба в розумінні веде до пізнання. Категорійний статус розуміння склав Ф. Шлейєрмахер, розуміючи його як процедуру виявлення значення тексту в процесі інтерпретації, що реконструює початковий задум. Таким чином, розуміння у нього – це спосіб експлікації того, що початково закладене в тексті. Тим самим були сформульовані основи класичної концепції розуміння як засобу подолання культурної і часової дистанції. Неокантіанська версія розуміння трактує його як суть ідіографічного методу пізнання, що охоплює індивідуальні особливості історичних фактів і протиставлене номотетичному методу, що генералізує і встановлює закони, суть якого складає пояснення. Розуміння можливе через встановлення в науках про культуру «відношення (ставлення) до цінності», в якому і виявляється міра індивідуальної різноманітності. Завдяки неокантіанству, розуміння надовго виявилось пов'язане із оцінковим пізнанням і актами оцінювання, але первинно було закладено те, що стало традиційним тлумаченням розуміння як евристичної пізнавальної процедури, яка дає приріст знань, а не тільки поновлює початкові смисли» [53].

Таким чином, була задана абсолютно самостійна тема гносеології, епістемології і методології – тема зіставлення або узгодження «розуміючих» і «пояснюючих» схем в науковому знанні і пізнанні. Основна тенденція якої – універсалізація процедур розуміння, які з історичного гуманітарного знання були перенесені в знання соціальне, а потім стали розглядатися як основа, рамка (контур) пізнання. Дорефлексивне охоплення значень починає трактуватися як основа будь-якої аналітичної операції. Розуміння визнається як функція продукування знань, але вона загалом трактується як знання, що потребує додаткових процедур, котрі дозволяють перевести його в статус наукового знання. Розуміння при цьому почасти розуміється як інтерпретація:

пояснення на одному рівні знання дає підґрунтя для переінтерпретації фактів на більш високому рівні, а переінтерпретація фактів дає новий імпульс поясненню, але сама переінтерпретація є лише можливістю. Тим самим розуміння можна витлумачити як пояснення в поняттях необхідних умов, побудоване за схемою практичного висновку. Дещо інший поворот трактування задало визнання іманентної сутності у епістемологічному феномені та соціокультурному і особистісному (постпозитивізм, соціологія знання). Пояснення в таких моделях трактується як логічна раціоналізація вже реальних співвідношень, для яких необхідне відшукання закону, який встановлює загальне уявлення (розміщене в когнітивній моделі). В існуючій когнітивній моделі визнається при цьому наявність образного компоненту.

«М. Вебер у версії розуміючої соціології висунув ідею формальної раціональності, заснованої на принципі максимізації ефективності діяльності в різних сферах соціального життя, як культурно і ментально закріпленого. Відповідно завдання соціології формулюється як аналіз смислових елементів соціокультурного життя, котрі задають можливі заходи раціоналізації. Будь-яка соціальна дія містить, за М. Вебером, конститууюче її значення, що співвідноситься із значеннями дій інших людей. Реалізована сукупність таких співвідношень утворює «смисловий зв'язок поведінки», який є об'єктом розуміючого дослідження. Ця базова настанова М. Вебера була універсалізована у феноменологічній соціології як передумова будь-яких соціальних взаємодій, а також соціальних структур і інститутів, що виникають на їх основі, тобто розуміння стали трактувати як передумову будь-яких можливих розумових процесів і процедур» [67].

Вихід проблематики розуміння за межі її тлумачення як методу або процедури здійснив М. Хайдеггер [101] і закріпив в концепції герменевтики Х. Гадамер [30; 31]. М. Хайдеггер трактував розуміння як специфічне відношення до дійсності, в якому людина виступає буттям, яке тлумачить себе (тобто «розуміючим буттям»), що означає онтологізацію розуміння. Онтологічний

статус розуміння був закріплений герменевтикою, в якій розуміння є центральним поняттям. Герменевтика відділяє розуміння як пошук значення, власне предмет і розуміння як процедуру приписування значень, наполягаючи на початковій герменевтичності людського існування, іманентності її «розуміння».

Новітні філософські словники [67; 68] трактують розуміння як «універсальну операцію мислення, що є оцінкою об'єкту (тексту, поведінки, явища природи) на основі певного взірця, стандарту, норми, принципу. Розуміння припускає засвоєння нового змісту і долучення його в систему наявних ідей та уявлень. Проблема розуміння довгий час розглядалася в рамках екзегетики, що займалася тлумаченням стародавніх, особливо релігійних, текстів» [68].

Поняття «розуміння» має такі визначення: 1) мати про що-небудь правильне поняття. В психології – здатність осягнути значення чого-небудь і досягнути завдяки цьому результату; 2) викликаний зовнішніми або внутрішніми діями специфічний стан свідомості, що фіксується суб'єктом як упевненість в адекватності відтворених уявлень і змісту дії.

«Розуміння – категорія, що використовувалася в різних філософських дискурсах для характеристики: 1) пізнавальної здатності, яка представлена в діяльності розуму, що протиставляється, і по-різному витлумачена; 2) процедур тлумачення герменевтики, значення текстів, розшифровки значення мовних практик, знаків, символів, слів, пропозицій при перекладі на іншу мову, і взагалі розуміння значення культурних формоутворень; 3) специфічного способу буття людини в світі, яке розглядається у фундаментальній онтології і філософській герменевтиці як екзистенціал, основний модус буття, проект, розуміння можливостей існування, розуміюче буття можливостей» [67].

Цим трьом формам інтерпретації розуміння відповідають три етапи в трактуванні розуміння в історії філософії – від трактування розуміння як однієї із пізнавальних здібностей в раціоналізмі через ототожнення розуміння з

процедурами герменевтики як специфічної методології гуманітарних наук (або наук про дух) до онтологічного трактування розуміння, яке витікає із початкової герменевтичності існування та іманентності розуміння буття людини в світі.

«Виявлення нових форм і поясів в розуміння пов'язане із появою нових дискурсивних практик і новітніх засобів, і шляхів їх аналізу. Це розширення сфери розуміння і поглиблення аналізу розуміння привело до того, що: 1) результати розуміння не ототожнюються тільки з поняттями, а виражаються в концепті, значенні та значенні висловлювань; 2) долається ототожнення рефлексії і розуміння, характерне для класичного раціоналізму; 3) розкривається і вивчається все різноманіття форм самосвідомості, самоосмислення, саморозуміння себе та іншого; 4) проводиться відмінність між денотатом, значенням і смислом, оскільки 5) починається дослідження різних форм виразу значення, який не обмежується поняттями, а включає (крім пропозицій) такі форми як висновки, теорії, текст, знакові, семіотичні системи різних рівнів, витвори культури; 6) звернення до мовного діалогу як поля розуміння і досягнення взаєморозуміння і згоди припускає чітке розрізнення розмовної мови від мови як системи логіко-граматичних і синтаксичних норм; 7) розуміння трактується не як акт, що протистоїть уяві, а як продуктивна діяльність, в якій задіяні уява, пам'ять, інтуїція, тобто всі здібності людини; 8) розуміння розглядається не як суто пізнавальна діяльність, усунена від життя і залучена в історичні контексти і ситуації, а як взаємоінтенційний акт збагнення смислових утворень, вкорінених в конкретно-історичних ситуаціях спілкування» [52].

«У класичному раціоналізмі розуміння ототожнюється з рефлексією і трактується як пізнання рефлексії, направлене на знання, очищене від уяви, емоцій, від ситуативної вкоріненості та має різну ступінь досконалості. Проводячи відмінність між здатністю уяви і розумінням, Р. Декарт називає інтуїцією «розуміння ясного і уважного розуму». Це – діюча пізнавальна

здатність, спрямована на усвідомлення процесів мислення, бажання, уяви і навіть відчуття. Здатність людини до розуміння обмежена, вона не в змозі осягнути неосяжне, робить помилки через те, що «воля обширніша за інтелект, я не утримую її, в тих же межах, що й інтелект, але переношу її також на речі, яких не розумію» (наголошував Р. Декарт). Тому істотно не стільки розмежувати уяву і розуміння як пізнавальні здібності, скільки розмежувати розуміння і свободу волі, яка і приводить інтелект до логічних помилок і перевищення меж [див. за 38]. При цьому не менше важливо вказати метод, що дозволяє встановити те, що ми володіємо ясным і виразним розумінням, яке було б істинним і виключало б можливість помилки. Б. Спіноза, розмежувавши уяву і розуміння та пов'язуючи їх із методом, називає метод розуміння того, «що таке істинна ідея, за допомогою розрізнення її від інших сприймань і дослідження її природи з метою пізнати здатність нашого розуміння і так приборкати дух, щоб він згідно нормативних вказівок розумів все, що підлягає розумінню, передаючи йому, як допомогу, відомі правила і сприяючи тому, щоб дух без потреби не виснажувався» (Б. Спіноза) [див. за 87, с. 961]. Ототожнюючи розуміння з пізнанням рефлексії мислитель підкреслює, що «розум краще розуміє себе, чим більше він розуміє природу, чим осяжніше розуміння духу». Найвищою формою розуміння, яка володіє ясністю, виразністю, самоочевидністю, є інтелектуальна інтуїція. Дж. Локк пов'язує розуміння із пізнанням істини: «в науці кожний має стільки, скільки він дійсно знає і розуміє» [87, с. 679]. Розрізняючи знання, уяву і розуміння, він називає розуміння силою мислення, що виявляється в діях рефлексій розуму. Основна функція розуму і розуміння полягає у відповідності самозбереження і цілей нашого власного існування. Для Г. Лейбніца розуміння – це здатність володіти виразними ідеями, рефлексувати їх, робити необхідні узагальнення. Х. Вольф убачає, критерій розуміння у виразності думок про речі. Для Гердера розуміння – це споглядання, що володіє внутрішнім усвідомленням. Гольбах називає розумінням здатність звертатися до самого себе. І. Кант проводить відмінність



між чистим спогляданням, чистою здатністю уяви і чистим розумом, називаючи діяльність розуму пізнанням за допомогою понять, дискурсивним пізнанням. Проблема синтезу цих трьох здібностей – центральна в його класичній праці («Критика чистого розуму»). Акти самодіяльності розуму, або акти категоріального синтезу, тотожні приєднанню різних уявлень один до одного і розуміння їх різноманіття в єдиному знанні. Цей синтез трьох пізнавальних здібностей може бути трояким: 1) синтез схоплення в наочному уявленні, 2) синтез відтворення в уяві, 3) синтез відтворення в понятті. Два перші типи синтезу характеризують трансцендентну здатність уяви, а третій – розуму, у тому числі і акт розуміння, який неможливий без ідентифікації осмисленого. Завдяки цьому синтезу відбувається утримання уявлень про суще як тих же самих, як собі тотожних самопереконань і одночасно здійснюється самоідентифікація, розуміння трансцендентної єдності апперцепції, Я як стійкого і наявного уявлення. Хоча І. Кант трактує розуміння як дискурсивне пізнання в поняттях – в позачасових, об'єктивно-ідеальних формах, проте, долучивши схематизм часу в структуру акту розуміння, він звертає увагу на процесність і темпоральність розуміння» [див. 68].

Г. Гегель, не приймаючи обмеження розуміння уявленням і пам'яттю, ототожнює розуміння із мисленням в поняттях і розглядає ідею як єдність поняття і об'єктивності. Тому для нього розуміння не проста суб'єктивна здатність, а розгортання єдності поняття і буття, від співвідношення їх один з одним через життя, до тотожності ідеї з самою собою, де дух пізнає ідею як свою абсолютну істину і досягається абсолютне знання духу про себе.

«У післягегелівській філософії трактування розуміння все більше пов'язується із процедурами внутрішнього синтезу духу, його внутрішньої роботи, представлені в діяльності мови, актах мотивації, розумінні себе і іншого. Це трактування розуміння представлено в психологічному аналізі мотивації, фундаментальних настановлення особистості, її внутрішній орієнтації. Крім того, одержала розвиток інша лінія в трактуванні розуміння,

що звернула увагу на роль мови в актах розуміння, на внутрішні структури значення, які властиві мові і не тотожні предметам. Перша представлена у Ф. Шлегеля, який, повертаючись до докантівського трактування розуму як вищого духовного розуміння, що включає інтуїцію і схоплення цілого, підкреслював, що значення, розуміння ґрунтуються на любові. А. Шопенгауер називає розуміння безпосереднім і інтуїтивним збагненням каузальних взаємозв'язків. Воно має бути виражено в абстрактних поняттях для того, щоб бути зафіксованим. Розуміння, за Шопенгауером, припускає з'ясування мотивації, що вкорінена в людській душі. Л. Фойєрбах звертає увагу на те, що розуміння припускає згоду з іншими розумними істотами в тому, що вже пізнане.

Друга лінія представлена у філософії В. Гумбольдта, перш за все в його вченні про внутрішню форму мови. Він підкреслює, що «мова представляє нам не самі предмети, а завжди лише поняття про них, самодіяльно утворені духом в процесі мовотворення». Розглядаючи розуміння як модифікований акт самосвідомості, він пов'язує розуміння і взаєморозуміння з духовною діяльністю мови. Психологічний аналіз розуміння привів до розмежування внутрішньої форми мови як психічного процесу і зовнішньої форми мови. Відповідно розуміння розглядається як акт пізнання – характер розуміння зумовлений характером та якістю пізнання» [51, с. 44-45].

В. Дільтей [38], підкресливши, що людина повинна бути узята в гуманітарних науках у всій цілісності її життєвих проявів, проводив відмінність між зовнішнім і внутрішнім досвідом. Для обґрунтування принципу побудови наук про дух необхідне пізнання структури внутрішнього досвіду, розуміння внутрішніх зв'язків в самій людині. Спочатку він протиставляв описову і пояснювальну психології і вбачав в розумінні внутрішніх переживань спосіб обґрунтування гуманітарних наук. Метод розуміння пов'язується із осмисленням автобіографій і біографій. Розуміння і є, за В. Дільтеєм, «процесом, в якому ми через плотські зовнішні знаки пізнаємо внутрішній світ» [38, с. 228; 73, с. 45].

Розуміння розрізняється за своїми формами. Елементарне розуміння охоплює одиничні прояви життя, вищі форми розуміння – цілісність внутрішнього життя інших людей. Вищі форми розуміння не тотожні розумовій діяльності, а охоплюють транспозиції (перенесення себе на місце іншого), співпереживання, нове переживання, методи інтерпретації герменевтики, що долає коло в розумінні, коли розуміння одиничного прояву життя припускає розуміння цілого і, навпаки, розуміння цілого – розуміння одиничного. Суб'єктивно-психологічне трактування методу розуміння поступово заміщається герменевтикою розуміння, де гарантом достовірності гуманітарного знання постає культурно-історична єдність. Ці дві лінії знайшли своє продовження, з одного боку, в «розуміючій психології» К. Ясперса, з іншого – у філософії герменевтики (Р. Зіммель, М. Хайдеггер, Х.Р. Гадамер) [30; 31; 39].

Впродовж минулого століття вченими пропонувалися різні варіанти перебудови гуманітарних наук на основі методу розуміння. Цей рух був характерний як для психології, так і для соціології. «Протиставляючи каузальне пояснення в психології розумінню, К. Ясперс розрізняє статичне і генетичне розуміння; останнє розглядається як суб'єктивне, очевидне збагнення душевних зв'язків із душі. Розуміння – метод гуманітарної психології, і полягає в складному теоретичному акті, завдяки якому ми об'єктивно осягаємо внутрішні смислові зв'язки в бутті і діяльності, в переживанні і поведінці людей (або груп) чи смислового об'єктивуванню людського духу. Ціннісна структура духу – вихідна позиція розуміння, яке включає особливу ціннісну констеляцію духовних зв'язків» [46, с. 165].

Метод розуміння став основою методології всіх суспільних наук. С. Франк [61] підкреслював, що при вивченні суспільства необхідно «поставити себе на місце учасників спілкування і через внутрішній досвід вловити живий зміст суспільного життя – прагнення, мотиви, значення відносин». В російській філософії відбувався пошук універсальної комунікативної структури, яка здатна

до розуміння і є онтологічною. На противагу обмеженню розуміння соціальними і гуманітарними науками, В.В. Розанов [82] в розумінні вбачає універсальну процедуру, властиву всім наукам і яка веде до побудови цілісного знання; у вчення про розуміння він включає вчення про те, що пізнає, про пізнання і про пізнаване [див. 11; 15; 40; 42; 44; 46; 55; 63; 73; 86; 87].

«У соціології метод розуміння обстоюється в теорії соціальної дії М. Вебера, де розуміння розглядається як цілераціональна інтерпретація, що фіксує регулярність і зв'язок, властивий суб'єктивно осмисленій людській поведінці. Результат розуміння – очевидна каузальна гіпотеза. Він розрізняє раціональне розуміння, що досягає засоби цілераціональної дії, і розуміння, того що здійснюється завдяки співпереживанню і відчуттю, переживанню емоційних зв'язків. Друга форма розуміння повинна бути розглянута як «відхилення» від цілераціонально сконструйованої дії» [43].

Метод розуміння в соціології раціоналістичний і містить: «1) безпосереднє розуміння значення дії або вислову; 2) розуміння, що пояснює мотивації і смислові зв'язки дії в його ідеальному типі (цілераціональне, ціннісно-раціональне, афектне і традиційне як типи соціальної дії)» [43, с. 87].

Метод розуміння в соціології є розумінням суб'єктивних значень, сумісних з первинними типами – конструктами повсякденного життя. Критерії об'єктивності розуміння в соціології – виявлення логічної пов'язності, адекватність і суб'єктивна інтерпретація, тобто співвіднесення наукових пояснень з суб'єктивними значеннями дій індивідів.

Інша онтологічна концепція розуміння розгортається у філософії діалогу (М. Бубер, Ф. Розенцвейг, Ф. Ебнер, М.М. Бахтін) [15; 16; 86]. Діалог трактується тут як принцип людської екзистенції, а існування Іншого як онтологічна умова можливості і Я, і розуміння себе і Іншого, і «етичної реальності», і розуміння «чужої мови». Ідея «позазнаходження» суб'єкта розуміння розглядається М. Бахтіним як фундаментальна характеристика процесу розуміння.

Загальна тенденція в трактуванні розуміння полягає у подоланні обмеження розуміння лише соціальними і гуманітарними науками та відмові від зіставлення розуміння і пояснення, з якого почалося обговорення проблем розуміння. В дослідженнях методологів науки показана роль процедур пояснення в соціальних і гуманітарних науках, фундаментальне значення методу розуміння в природничих науках. Подолання дихотомії розуміння і каузального пояснення задає нові перспективи в ХХІ столітті як перед соціально-гуманітарним знанням, так і перед природничими науками.

## **1.2. Поняття про розуміння у сучасній психології і соціології**

При аналізі тексту, як і інших предметів культури, дослідник має справу з матеріальним, чуттєво сприйнятним об'єктом. Текст не зникає і не змінюється при кожному новому зверненні до нього. Розуміння, навпаки, – процес, пов'язаний з безліччю різних зовнішніх чинників та особистісних особливостей суб'єкта. Тому воно складно фіксується і щоразу зазнає змін. Таким чином, з одного боку, неможливість безпосереднього охоплення, нечіткість рамок явища, а, з другого, – різноманіття проявів у різних ситуаціях, значно ускладнює дослідження розуміння, породжує безліч концепцій, гіпотез, дослідницьких напрямків. Розуміння досліджується не тільки психологією, але і філософією, а також цілою низкою інших наукових дисциплін (історією, соціологією, фізикою, математикою тощо). Кожна наука, а точніше дослідник, який працює в науковій сфері, використовує своє визначення розуміння і контекст, в якому воно досліджується. Виділяючи різні аспекти і контексти вживання терміна «розуміння», автори тим самим звертають увагу на окремі сторони проблеми, обмежують сферу своїх досліджень. Розглянемо деякі точки зору з цього питання.

Найбільш раннім визначенням розуміння є визначення, що дається герменевтикою. Фахівці з герменевтики розглядали процедуру розуміння в контексті тлумачення релігійних, а потім античних текстів, і вважали основою розуміння інтерпретацію. Але і в цій традиції розуміння визначалося авторами по-різному. Так, В. Дільтей [38], сприймав розуміння як ключ до пізнання історії і наявного соціального буття. Він вважав, що таке пізнання можливе тільки через співпереживання і співрозуміння. Ф. Шлейермахер [див. 29] переконаний, що розуміння полягає в проникненні в умонастрій автора, а можливість і необхідність розуміння забезпечується подібністю і відмінністю людських індивідуальностей. Саме він поклав початок переходу від герменевтики як мистецтва витлумачення біблійних текстів до проблеми мови загалом.

Зараз інтерпретація як один з синонімів розуміння набула дещо іншого значення. Результатом такого розуміння явищ, інтерпретації їх в рамках термінології та системи правил, властивої тій чи іншій загальнонауковій дисципліні, стає формулювання адекватної концепції, яка б описувала досліджуване явище. Термін «розуміння» тісно пов'язаний з такими поняттями, як зміст, значення. А вони, в свою чергу, мають на увазі певні відносини до особистості, суб'єкта діяльності. Тому розуміння завжди пов'язане з цілями та завданнями діючого суб'єкта. Розуміння явища полягає у створенні теорії, пояснювального принципу, який би дозволив дослідникам спільно рухатися у розробці проекту або проблеми. Розуміння сенсу комунікативної ситуації, розуміння відносин – уявлення про цілі партнерів по спілкуванню, їх правила поведінки в різних ситуаціях, виникнення якого визначається потребою бути зрозумілим і прийнятим референтною групою. Результатом розуміння природної мови виявляється здатність реагувати відповідним чином, як в плані дії, так і у вербальному плані. Так можуть бути представлені різні прояви розуміння з точки зору результатів цього процесу.

Якщо ж говорити про структуру самого процесу, то дослідження цього питання пов'язані із суб'єктом розуміння. Вивчаються співвідношення знань суб'єкта та їх структурна організація, необхідна для розуміння тексту і дискурсу, будуються уявлення про те, що відбувається у свідомості в результаті процесу розуміння.

Також у літературі можна виділити й інші підходи до проблеми розуміння. Так, «А.А. Брудний розглядає розуміння з точки зору функцій, які воно може виконувати. Автор виділяє три функції розуміння: *когнітивну, регуляторну та ідеологічну*. Когнітивна функція полягає в організації розрізнених знань у систему. Регуляторна – у прогнозуванні наслідків власних дій, на основі досвіду спілкування з людьми, знання норм і правил поведінки. Ідеологічна – в породженні переконань, пов'язаних з політичним життям суспільства» [67].

Науковці виділяють ситуаційний підхід до розгляду даної проблеми. З його точки зору, необхідність розуміння виникає в ситуації, коли потрібно подолати «розрив у знаннях»: при інтерпретації, перекладі або діалозі. Тобто вибудувати взаємоадекватне уявлення про об'єкт, оскільки сам сенс процесу розуміння зберігається тільки в умовах розбіжності індивідуальних контекстів.

Крім перерахованих підходів, можна виділити ще один, пов'язаний з тимчасовим аспектом. Виділяючи три іпостасі часу: минуле, сьогодення і майбутнє, можна співвіднести з ними різні прояви розуміння. Так, з минулим будуть пов'язані «розуміння – впізнавання» і «розуміння – відтворення», що мають відношення до досвіду минулих подій, до цього (яке нерозривно пов'язане з минулим тим або іншим ступенем готовності суб'єкта до дії) – «розуміння – переосмислення», яке розхитує звичні уявлення, вириває явища зі звичного контексту, вибудовує їх новий смисловий ряд. З майбутнім пов'язане «розуміння – прогнозування», здатність передбачати розвиток наявних подій, відстежувати можливі «наслідки сьогодення». До цієї тимчасової іпостасі могла бути віднесена регуляторна функція розуміння. Однак жодна з цих іпостасей не

є незалежною від інших, кожна з них підстава для іншої, кожна – безпосередній наслідок попередньої.

Виділяють сім контекстів, що використовуються загальнонауковими дисциплінами в дослідженнях розуміння: *методологічний, лінгвістичний, семантичний, логічний, комунікативний, когнітивний і психологічний* [44].

*Розуміння як інтерпретація.* Такий підхід до аналізу проблеми розуміння поширений в контексті досліджень методології науки, зокрема філософії, історії. Розумінням, в методологічному сенсі, називається процедура тлумачення досліджуваного явища, його інтерпретація за допомогою системи правил даної наукової сфери. Результатом розуміння явища вважається знаходження коректних концепцій для його опису.

*Розуміння як долучення нових знань у минулий досвід суб'єкта.* Таке уявлення про розуміння характерне для зарубіжного когнітивного підходу, вітчизняних дослідників, орієнтованих на нього, у цілому для сучасної когнітології та теорії штучного інтелекту. Взагалі аналіз когнітивних аспектів розуміння широко поширений в сучасній психології. Основний акцент досліджень робиться на встановленні співвідношення між структурою об'єкта розуміння і тими знаннями, які використовуються суб'єктом для отримання уявлень про об'єкт і визначають характер його інтерпретації. Цей підхід включає питання, пов'язані з аналізом організації структур знань суб'єкта, з якими співвідносяться події тексту. На думку прихильників цього підходу, саме характер організації структур знань і вміння оперувати з ними визначають розуміння. У контексті цього підходу широко відомі роботи багатьох науковців [39; 57; 101], які вважали, що для розуміння необхідна не тільки наявність знань, а й їх актуалізація в процесі розуміння. Ці дослідження показали, що попередня інформація, яка дозволяє ефективно схематично організувати матеріал вже під час сприйняття тексту, значно покращувала успішність розуміння і пов'язаного з ним відтворення. Однак, питання про те, як протікає



процес актуалізації, а також, чому по відношенню до одного і того ж матеріалу у різних суб'єктів актуалізуються різні структури знань залишається відкритим.

*Семантичні аспекти розуміння.* Термін «Семантика» вживається як для позначення відносин знакового вираження ситуації, так і для її узагальненого відображення людиною. Розуміння тут розглядається як результат інтерпретації відносин. Розуміння-висловлювання настає тоді, коли суб'єкту стає ясно, про яку ситуацію йде мова і як уявляє собі ситуацію оповідач. Психологи, вивчаючи семантичні аспекти розуміння, основну увагу приділяють проблемам «сміслової обробки», тобто конструювання розуміючим семантичного подання об'єкта розуміння. Досліджується в якій формі суб'єктові подаються знання про об'єкт у свідомості.

*Розуміння природної мови.* Лінгвістичний підхід до проблеми розуміння полягає у прагненні знайти витоки розумінні в перетворенні структур мови. Для них розуміння – результат трансформації поверхневої структури пропозиції в глибинну репрезентацію, що складається з простих конструкцій – одна з перших гіпотез про розуміння.

*Стратегія інтерпретації залежить від характеру актуалізованих знань.* У рамках лінгвістичного підходу до розуміння виділяється процесуальний або процедурний підхід, який характеризується тим, що основний акцент робиться не на аналізі мови, а на розумовій діяльності людини. Представники цього підходу вважають, що більшість із здібностей, які формують компетенцію людини у використанні мови, мають процесуальний характер. Крім того, автори цього підходу вважають недоцільним розглядати розуміння мови безвідносно до тієї чи іншої задачі, в рамках якої мова використовується. А завдання використання мови нерозривно пов'язане з комунікативною ситуацією, в якій відбувається спілкування людей.

Саме в цьому питанні розходяться представники лінгвістичного та процесуального підходів у вивченні розуміння. Якщо лінгвістичний підхід аналізує розуміння слухати (не беручи участі в комунікативному акті), то

процесуальний спочатку розглядає розуміння мови як компоненту структури ситуації спілкування, засоби спілкування людей.

*Взаєморозуміння – необхідна умова спілкування.* Особливістю комунікативного підходу є аналіз специфічної активності суб'єкта, спрямованої на визначення цілей партнера і правил спілкування, а також формування ставлення до нього.

Таким чином, якщо підсумувати все вищесказане, стає очевидним, що при когнітивному і семантичному підходах підкреслюється зумовленість розуміння структурами об'єктивної реальності. При лінгвістичному – структурою мови, розумінням узагальненого відображення реальності. Представниками методологічного і комунікативного підходів головно ставиться детермінація розуміння з боку процедур, що беруть участь в формуванні діалогу між учасниками спілкування і забезпечують узгодження точок зору на об'єкт розуміння. Крім того, хотілося б відзначити також і те, що велика кількість напрямків, які вивчають проблему розуміння, підтверджує складність і багатоплановість об'єкта вивчення, що є гарантом перспективності подальших наукових розробок у цій сфері.

Як ілюстрацію розглянемо декілька робіт з проблематики розуміння текстів. Як вже було зазначено, дослідження проблем розуміння проводилися на самому різному матеріалі і були орієнтовані на досягнення різних цілей. Так, «О.В. Соболева розглядала розуміння прислів'їв у школярів різного віку. З її точки зору, розуміння прислів'їв є показником розвитку мислення і може слугувати засобом виявлення особливостей мислення. Така різноманітність уявлень, що зв'язують розуміння прислів'їв (міні-текстів) і мислення, виявилось можливим завдяки специфіці самого матеріалу – прислів'я. Всі види інформації (фактуальна, підтекстова, концептуальна) в міні-тексті практично злиті. Результатом розуміння є виділення загального змісту (концепту) прихованого конкретно-образним планом. На виявлення цього уміння і було спрямоване дослідження. При аналізі реальної ситуації виявилось, що учні не

розуміють сенсу прислів'їв і тому не можуть згрупувати їх за цим параметром, а також пояснити свій поділ. Автори припустили, що помилки в цьому завданні є наслідком однієї з двох можливих причин: нерозуміння сенсу прислів'я або недостатня усвідомленість концепту, що не дозволяє перевести думку в мовний план. Другим етапом експерименту було навчання розуміння прислів'їв. При цьому передбачалося, що основним показником сформованості вміння будуть вираження концепту в формі судження або його перенесення на синонімічні концепти. Виділялися, таким чином, три основні операції: «усвідомлення, порівняння, перенесення» [52, с. 883].

Формування уміння практично полягало в навчанні пошуку і розділенню концептуальної і фактуальної інформації, а також тренуванні вираження концепту різними способами. Крім того, проводилася робота в порівнянні прислів'я та розповіді як тексту з розгорнутою фабулою. У результаті були виявлені розвиваючі можливості роботи на матеріалі прислів'їв, пов'язані як з розвитком мови, творчого компонента розуміння (у силу багатоплановості сенсу прислів'їв), так і мислення (орієнтування в нестандартній ситуації, пошук потрібного узагальнення, вміння відволікатися від частковостей).

У дослідженнях розуміння текстів засобів масової інформації [2; 31; 34; 89 та ін.] розглядається як можливий засіб діагностики розумового розвитку особистості. Аналіз розумового розвитку на основі освоєння шкільних програм або повсякденних понять є недостатнім. Автор цієї теорії вважає, що необхідною є визначення рівня інтелектуальних навичок, що виявляються при розумінні мови засобів масової інформації. Прикладом цих навичок може слугувати логічна обробка тексту, знання певного кола понять. Крім того, ця сфера досліджень дозволяє побічно зачепити мотиваційну сферу особистості: інтереси та знання, що привертають підвищену увагу. Дослідження проводилося за допомогою спроектованої авторами методики. Попередньо, використовуючи соціально-психологічні опитування, автори виділили найбільш актуальні для сучасної молоді видання та теми газетних та інтернет-

публікацій і сформували з них тексти для аналізу розуміння. Критеріями розуміння були два основних моменти: 1) сукупність розумових дій класифікації та узагальнення, а також обізнаність в термінах та 2) загальний рівень розуміння тексту в цілому. Крім текстів і питання щодо утримання, експеримент містив ряд завдань, спрямованих на діагностику розуміння основної ідеї тексту, формулювання заголовків і вибір правильних значень термінів, що зустрічаються в тексті. Результатом дослідження стало виявлення двох чинників, що впливають на рівень виконання завдань тесту. Цими чинниками виявилися віковий рівень розвитку і ступінь інтересу до досліджуваної сфери знання. Кращі результати з виконання тесту показали старшокласники та студенти спеціалізованих навчальних закладів, де крім шкільної програми викладалися економічні, соціологічні дисципліни, предмети культурного спрямування (себто ті галузі знання, які були контекстом вивчення розуміння). Така ж картина проявилася за критерієм обізнаності (чим старший досліджуваний, тим краще виражені інтереси і переваги). При порівнянні показників з'ясувалося, що рівень розумового розвитку, який отримується на матеріалі шкільних програм, не завжди відповідає рівню розумового розвитку в сфері суспільної інформації.

Ще одним дослідженням в сфері проблематики розуміння є роботи про особливості розуміння художнього тексту дорослими і дітьми [див. 2; 6; 14; 59]. Як базові уявлення про розуміння використовують визначення розуміння і пояснювальний принцип процесу розуміння. По-перше, розуміння розглядається як аналітико-синтетична діяльність, спрямована на розкриття суттєвого в предметах і явищах. По-друге, при розгляді процесу розуміння основними процедурами є розчленування розгорнутого мовленнєвого потоку на значущі одиниці і складання потім цілісної структури, виявлення сенсу, тобто аналіз і синтез. Таким чином, читач і слухач, працюючи з текстом, здійснюють його «сміслове стиснення», що вичленовує стислий сенс. Механізмом, що забезпечує цей процес, є внутрішня мова. Вона являє собою центральну мовну

ланку і утворює нерозривну єдність знакового, образного та емоційного компонентів. Результатом смислового стиснення є отримання «смислових ядер», що складаються з елементів цих сфер у їх своєрідному поєднанні.

Таким чином, наведені експериментальні дослідження в сфері проблем розуміння охоплюють різноманітний контингент випробовуваних, різний матеріал – тексти різної спрямованості: прислів'я, художні тексти, повідомлення засобів масової інформації. Але при розгляді цільового плану досліджень виявляється, що основними напрямками є діагностика рівня розвитку тих чи інших здібностей і навчання несформованим прийомам і технікам. Обидва напрямки, якщо розглядати їх у системі, – розуміння у взаємодії з текстом, – де воно існує, то займаються його вивченням однобічно, в контексті особливостей суб'єкта, який розуміє текст, не розглядаючи, безсумнівно, існуючий вплив самого тексту.

«Розглядаючи існуючі теоретичні підходи та експериментальні напрямки у рамках концепції В.В. Знакова, то найбільш відповідним уявленням про розуміння і його механізми є *когнітивний підхід*. Західними авторами запропонована стратегічна модель розуміння дискурсу, тобто розуміння вербальних текстів в ситуації безпосереднього спілкування. З двох основних підстав моделі: когнітивного і контекстного, друга має умоглядний характер. Когнітивне ж постає у всій широті своїх проявів» [70, с. 252].

Результатом розуміння є побудова ситуативної або ментальної моделі розуміючого об'єкта. Представлення будується як на основі інформації, так і деяких попередніх знань про об'єкт, а також іншої внутрішньої когнітивної інформації: переконань, настановлень, мотивів, цілей і завдань, пов'язаних із обробкою даної інформації. Способом побудови ментальної моделі об'єкта є побудова робочих гіпотез щодо значення фрагмента в структурі тексту. Виділяють три основні різновиди стратегій: пропозиційну, макропропозиційну і стратегію локальної когерентності (пов'язаності). Їх можна представити у вигляді етапів розуміння, хоча самі автори вважають основним принципом

своєї моделі комплексність, що розуміється як перехід від слів і пропозицій та їх послідовностей до вищих структур тексту з постійним зворотним зв'язком між більш і менш складними одиницями. На основі значень слів і синтаксичних структур пропозицій шикуються пропозиції і схеми, що забезпечують швидкий аналіз поверхневих структур і побудову первинної семантичної конструкції. Побудова за допомогою стратегій локальної зв'язності значущих зв'язків між пропозиціями тексту спричиняє організацію (із використанням макростратегій) макропропозицій та їх рівнів, що утворюють макроструктури тексту. Дія стратегій організовується керівною системою та контролює обробку короткочасної пам'яті, актуалізує необхідність епізодичного і загального семантичного знання. Вона долучає використання стратегій, що створюють семантичне подання і цілей розуміння. Таким чином, на одному полюсі схеми розуміння знаходиться текст, а на іншому – керівна система, що визначає суттєвість матеріалу, з точки зору цілей і завдань діяльності суб'єкта.

### **Висновки до розділу I**

Розвиток як людини, так і створеної нею цивілізації на початку нового тисячоліття, актуалізує питання про розуміння, головне в плані універсалізації, тобто як про принцип відношення людини до всього обсягу суцього. Це зумовлено істотною зміною ситуації людини, яка вимагає коректування, а в окремих аспектах й зміни традиційного світобачення. У класичному плані розуміння ототожнюється з рефлексією і трактується як пізнання рефлексії, направлене на знання, очищене від уяви, емоцій, ситуативної вкоріненості.

Розуміння не є принципово відмінним від мислення самостійним психічним процесом. Розуміння – це компонент мислення, один із процесів, що його створюють. Розуміння забезпечує встановлення зв'язку розкриття нових властивостей об'єкта пізнання із вже відомими суб'єктові, формування

операційного сенсу нових властивостей об'єкта і визначення їхнього місця, і ролі в структурі розумової діяльності.

Для розуміння нового матеріалу (незнайомих фактів, подій тощо) людина завжди повинна вирішити певне розумове завдання, оскільки формування розуміння нового відбувається в процесі розумової діяльності та є її результатом. Коли ж суб'єктові потрібно зрозуміти вже відому подію або явище, то розуміння здійснюється без актуальної участі мислення – це розуміння-спогад. Будь-яка форма даного психологічного феномена при повторному зверненні суб'єкта до пізнавальної ситуації, що породила його, перетворюється на розуміння-спогад.

Одні й ті ж три форми розуміння виявляються і в таких видах розумової діяльності, в яких розуміння складає основний психологічний зміст, і в таких, де воно відіграє допоміжну роль, виявляється компонентом діяльності. В обох випадках для виникнення аналізованого феномена людина повинна вирішити деяке розумове завдання. Те, яка форма розуміння виникає у суб'єкта в конкретній ситуації, зумовлене перш за все характером розумової діяльності: тим, в які об'єктивні обставини, що вимагають розуміння, потрапляє людина і які завдання вона вирішує в цих обставинах.

## РОЗДІЛ II.

# СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СФЕРИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗУМІННЯ

### 2.1. Феномен розуміння у соціально-філософській рефлексії

Еволюція різних сфер наукового знання і викликана цим методологічна рефлексія, а також універсальний характер самої категорії розуміння, дозволяють розглядати проблему розуміння в гносеологічному, онтологічному, антропологічному, етичному, соціальному аспектах, а отже, використовувати результати дослідження в різних сферах соціально-гуманітарного знання.

Спеціалізація наукової методології, що з'явилася наприкінці XIX – на початку XX століття як поєднання наук про природу наук про дух і зафіксована в опозиції сцієнтизму та антисцієнтизму, не викликає сумнівів. Але такі спеціалізовані стратегії дослідження є недостатньо адекватними уявленням про світ, які склалися в сучасній науці. У ситуації зміни типів наукової раціональності відбувається зміна пізнавальних стандартів та їх переосмислення. Так, наголошується тенденція гуманітаризації природничо-наукового пізнання, а пізнання природи набуває характеру діалогу, в ході якого дослідник запитує природу про значення. За словами основоположників синергетики, яка визнана однією із фундаментальних теорій сучасної постнекласичної науки, в сучасній науці прагнення структурувати світ доповнюється бажанням зрозуміти його. Спостерігається відмова від жорсткого монологічного сцієнтистського підходу на користь гнучкого інтерпретативного та діалогічного, де найважливіша роль відводиться розумінню, оскільки саме цей новий підхід дозволяє досліджувати схеми міжсуб'єктних і міжсистемних взаємодій [43; 52; 62; 103].



У ХХ столітті соціально-гуманітарне пізнання, елементом методології якого традиційно вважають розуміння, переживає загальний для всіх наук перехід від некласичного до постнекласичного етапу свого розвитку. Динаміка методології соціально-гуманітарного пізнання зумовлює необхідність її філософського обґрунтування. Філософська рефлексія, направлена на соціально-гуманітарне пізнання, сутнісно є метарефлексією і виступає засобом осмислення і обґрунтування пізнання. У процесі зростаючої саморефлексії науки посилюється значення розуміння.

Актуальність дослідження даної тематики визначається також тим, що у зв'язку з уявною прозорістю і очевидністю поняття «розуміння» і феномена, що позначається ним, відбувається стихійне розширення поля його значень. На рівні буденної свідомості розуміння сприймається як здатність осмислювати, осягати зміст, значення чого-небудь; як те або інше витлумачення чого-небудь. Розуміння почасти трактують як компонент мислення, який забезпечує встановлення зв'язку між вже відомими суб'єктові новими властивостями об'єкта пізнання, а також як формування операційного визначення нових властивостей об'єкта і визначення їх місця та ролі в структурі розумової діяльності. Популярне психологічне тлумачення розуміння описує його як виявлення істотних ознак предметів навколишньої дійсності, які визначають їх виникнення або відтворення. У деяких контекстах розуміння тлумачиться як вище знання, засноване на гармонійній роботі всіх центрів людини і відкриває екстраординарні здібності.

Неоднозначність трактувань розуміння як процесу, техніки і результату вимагає аналізу рефлексії. Розмивання значення поняття «розуміння», зумовлене його «само собою зрозумілістю» (М. Хайдеггер) [101], примушує повернутися до його історії, щоб в ній знайти підстави для більш строгого, чіткого і відповідального оперування цим поняттям. У зв'язку з тим, що методологічне значення розуміння все більш зростає, необхідне дослідження його структури, модусів і моделей.

Особливої згадки заслуговує практика використання терміну, що фіксується останнім часом, у зв'язку із створенням нових комп'ютерних мов та світової інформаційної мережі Інтернет. Виникнення нового віртуального простору комунікації вимагає відповідних засобів, які забезпечують накопичення, зберігання, передачу інформації, універсальних засобів кодування, а отже, засобів декодування, яке мислиться як розуміння. Сама взаємодія людини із штучним інтелектом переводить проблему розуміння в площину інженерно-технічних рішень, наповнюючи її новим змістом. Значення «прагматичної онтології» розуміння набуває сенсу в сучасній лінгвістиці, в різних мовних практикумах. Когнітивні теорії, які розробляються як міждисциплінарні дослідження, як завдання ставлять створення системи, в якій будуть скоординовані всі процеси, які відбуваються при розумінні дискурсу. Розширення сфери вживання «розуміючих» підходів вимагає повернення до філософського осмислення феномена розуміння.

У філософії проблема розуміння актуалізується в такі періоди культурно-історичного процесу, коли порушуються раніше стійкі зв'язки між основними смислотворними поняттями і нові світоглядні завдання виходять за межі накопиченого досвіду і теоретичного мислення. Можливість і умови взаєморозуміння стають питаннями, від вирішення яких залежить якість життя, нерозуміння, як відзначають багато аналітиків сучасності, «загрожує небуттям», веде до «відчуження значень один від одного, неприйняттю інших значень», інших традицій і культур, які починають сприйматися як чужі, не мають права на існування [67; 103].

Розуміння набуває додаткової значущості і як соціальний прaxis, у вживанні фронестичних технологій. Фронезис як практичне знання зорієнтований на індивідуальність додатку і знаходиться між епістемою та технологією, теоретичним знанням і знанням-умінням. Таке практичне знання не передається ззовні, воно стає результатом розуміння, усвідомлення усередині конкретного локального співтовариства. Сучасні гуманітарні

технології стають «розуміючими» («розуміюча соціологія», «розуміюча юриспруденція», «розуміюча етика»), що можна розглядати як реакцію на розповсюдження ідеалу експертного знання, що приводить до певної уніфікації.

Істотним є те, що починаючи з 70-80-х років минулого століття розуміння як проблема задається в працях за логікою і методологією науки. Філософи і методологи вирішують завдання із створення теорії розуміння, яка б могла бути елементом методології соціально-гуманітарних і природничих наук. Прояснення питання про співвідношення розуміння і пояснення в науковому дослідженні і в окремих сферах наукового знання (в природничих і соціально-гуманітарних науках) – є важливим методологічним завданням.

Наука і її методологія у своїх дослідженнях як цілісні феномени для розкриття нових закономірностей і детермінант процесу наукового пізнання, самі стають предметом розуміння. При такому підході із пізнання не виключається і все те, що не є науковою стороною дослідження. І в самій науці намічається тенденція стати «розуміючою». В ситуативному дослідженні різноманіття типів і форм знання показує себе, і в самій епістемології починають переважати методи аналізу соціального змісту знання, котрі орієнтуються на розуміння.

«Феномен розуміння знаходиться у фокусі уваги декількох напрямів соціально-філософського дослідження, кожне з яких спирається на тривалу традицію. Інтерес до цієї проблематики виник на ранніх етапах історії. Вже софісти пов'язують питання тлумачення і правильного розуміння з теоретичними питаннями мовознавства і риторики; в творах Платона і Аристотеля, а пізніше – стоїків, логіка і граматики розглядаються в єдності, що є невід'ємною умовою розуміння і пізнання. Надалі питання про розуміння в контексті співвідношення слова і знаку описано в роботах Фоми Аквінського, Т. Гоббса, Дж. Локка, Р. Лейбніца, Е. Кондільяка, Б. Рассела та ін.» [10; 55].

Найбільш послідовно розуміння як процедура досліджується в традиції герменевтики, тому особливе значення мають роботи представників різних її

напрямів. Так, основи екзегетики закладені Іоанном Златоустом, Орігеном, Августиним Аврелієм. Філологічна герменевтика розроблялася в працях Й.М. Хладеніуса, Ф.А. Вольфа, Г.Ф. Майєра. Філософська герменевтика створювалася М. Хайдеггером [101], Х.-Г. Гадамером [30; 31], що абсолютизували її онтологічне значення; гносеологічні і методологічні підстави філософської герменевтики розроблялися П. Рікером і Е. Бетті [80]; синтез філософської і теологічної герменевтики представляють роботи К. Барта, Р. Бультмана. «Значення розуміння як принципу конструювання соціальної реальності в процесі взаємодії досліджували такі представники теоретичної соціології, як А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман, Дж.Г. Мід, Ч. Кулі, Р. Блумер, І. Гоффман, Р. Гарфінкель, Е. Гідденс. Розуміння в теоретико-філософському дискурсі представлене в роботах Г.Г. Шпета, Н.С. Плотнікова, що дослідив підхід до методу розуміння в теорії В. Дільтея, В.Г. Кузнєцова та Е.Н. Шульги, котрі прослідкували історію розуміння в герменевтиці, Н.М. Смирнової, яка дала аналіз розуміння у феноменології і феноменологічній соціології, Л.Г. Іоніної, яка створила основи «розуміючої соціології» [66, с. 23].

Дослідженню різних аспектів комунікації і умов досягнення взаєморозуміння присвячені роботи таких філософів ХХ століття, як К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, Ю. Хабермас [99; 100]. Діалог як інформаційна і екзистенційна взаємодія представлений в працях Ф. Розенцвейга, М. Бубера, М.М. Бахтіна та ін. [15; 16].

Починаючи з ХІХ сторіччя питання методології пізнання стали предметом активного обговорення як в зарубіжній, так і у вітчизняній думці. Важливі для нашого дослідження проблеми специфіки розуміння в соціально-гуманітарних науках розроблялися європейськими мислителями Ф. Шлегелем, Ф. Шлейєрмахером, І.Г. Дройзеном, В. Віндельбандом, Г. Ріккертом, В. Дільтеєм, Р. Зіммелем, Р. Коллінгвудом, М. Вебером, К. Поппером, Т. Адорно та ін. У вітчизняній академічній літературі ця проблема знайшла висвітлення в

працях О.Ф. Грязнова, С.С. Гусєва, В.О. Лекторського, М.О. Розова, Г.І. Рузавіна, Г.Л. Тульчинського та ін. [див. 29; 36; 29; 54; 81; 89; 90].

Теоретико-методологічною базою дослідження феномена розуміння стали роботи В.Р. Ковальова, Л.Р. Іоніна, В.Н. Поруса. В них феномен розуміння аналізується достатньо послідовно, що дозволяє опертися на одержані результати. Особливу роль відіграють роботи філософів, в яких концептуальне значення набуває звернення до розуміння як до самостійної проблеми філософії (М.М. Бахтін, Х.-Г. Гадамер, П. Рікер, В.В. Розанов, Ю. Хабермас, М. Хайдеггер) [15; 16; 30; 31; 80; 99; 100; 101].

Таким чином, розгляд феномена розуміння здійснювався в соціально-філософській думці в різних контекстах, що, проте, не привело до однозначного рішення питання про специфіку, роль і значення розуміння в системі соціально-гуманітарного знання.

Здавна розуміння як процедура актуалізується у зв'язку з необхідністю подолання нерозуміння, зумовленого відмінностями в системах цінностей, мові, тимчасової дистанції, при тлумаченні текстів. Процедурний характер розуміння проявив себе в інструментарії герменевтики, що була визначально мистецтвом правильного розуміння знаків та висхідною до праці Аристотеля «Герменевтика» [10]. Надалі розуміння як емпатійне збагнення духовного, пов'язане із символічним тлумаченням, знайшло своє продовження в середньовіччі.

Категорійний статус розуміння вперше з'являється у працях Ф. Шлейєрмахера [див. 29], метою якого було створення універсальної герменевтики, такої теорії розуміння, яка описувала б єдиний спосіб дії для будь-яких випадків, коли немає безпосереднього розуміння. Розуміння як пізнавальний інструмент, починаючи з Ф. Шлейєрмахера, має за об'єкт не текст, а інший суб'єкт, що переорієнтовує проблему розуміння від інтерпретації знаків до проблеми досягнення згоди і взаєморозуміння. Велике значення для обґрунтування розуміння як методу також мали дослідження В. Дільтея [38].

Відмінності, що існують між світом природи і соціумом, стали предметом філософської рефлексії на рубежі XIX і XX століть, що привело до усвідомлення необхідності вироблення особливих методів пізнання соціального світу. Саме розуміння як метод «наук про дух» стає підставою для зіставлення наук, здійснюваного школою неокантіанства і «філософією життя».

Подальший розвиток феномена розуміння не дозволяє визначити однозначну лінійну послідовність у його еволюції. Можна констатувати змішування уявлень про сутність, роль і місце розуміння в процесі і методології пізнання. На початку XX століття відбувається формування самостійного напрямку в еволюції розуміння, де воно розглядається як принцип. Нового статусу розуміння набуває у філософській герменевтиці, де воно є категорією онтологічною, що трактувалася як форма розкриття людського буття.

Соціологічне трактування розуміння починається із визначення його як методу. Одним із перших визначив розуміння як соціологічний метод Р. Зіммель [39], стверджуючи, що процес пізнання соціальних явищ сутнісно стає виявленням їх значення, тобто розумінням. «За М. Вебером, розуміння є тим методом, який дозволяє здійснити об'єктивну реконструкцію значень людської діяльності, і в цьому полягає його значення в справі обґрунтування загальнозначущих соціальних наук. Історичні науки і соціологія в результаті визначаються як «розуміючі» інтерпретації значень в світлі систем цінностей» [67].

Актуалізація розуміння як онтологічний принцип відбувається паралельно у філософії і теоретичній соціології. Так, в феноменологічній соціології розуміння є заснованою на досвіді формою, в межах якої буденна свідомість пізнає соціально-культурний світ. Соціальність конституюється як результат комунікативних актів, а розуміння є способом збагнення значень соціальної реальності. Розуміння як реалізація інтерсуб'єктивності належить «життєвому світу». Значення об'єктів повсякденного життя виражаються в мові

і, тим самим, забезпечують можливість розуміння, оскільки загальним для індивідів є не тільки «життєвий світ», але і значення, що передає мова.

Нова методологічна якість розуміння як принципу простежується і в символічному інтеракціонізмі. Соціальні інтеракції, в яких конституюється соціальна реальність, опосередковані символічним світом значень, тому пізнання соціальної реальності відбувається як комунікація, інтерпретація і розуміння значень. Принципова необхідність розуміння зумовлена тим, що воно забезпечує оволодіння символами, індивідуальні уявлення суб'єктів про значення, які є визначальними щодо конкретних дій.

Виділяють наступні етапи еволюції уявлень про соціальне розуміння: *риторико-екзегетичний*, *герменевтико-аксіологічний* та *лінгвістико-онтологічний*. Значущими критеріями для типології, прийняті уявлення про мету, з якою відбувається розуміння, про суб'єкт і об'єкт розуміння, а також підходи до тлумачення мови і тексту [2].

*Риторико-екзегетичний етап:* розуміння полягає в іманентній інтерпретації тексту, мета якої – реконструкція існуючого значення. Суб'єкт розуміння – інтерпретатор, що реконструює, але не створює значення. Предмет розуміння – текст з вкладеним в нього значенням зі сторони творця. Текст розуміється з себе самого: ціле із складових частин, частини – із значення і змісту цілого. Проте сам по собі текст є позаісторичним. Мова – це спосіб існування логічних категорій і законів, сакральна. Рефлексія над розумінням має характер «научіння мистецтву».

*Герменевтико-аксіологічний етап:* зусилля розуміння спрямовані на відтворення образу думок автора за допомогою проникнення в його внутрішній світ, ототожнення з його особою. Суб'єкт розуміння – інтерпретатор, конгеніальний автору, по-своєму відтворюючий його думку на основі емпатії. Об'єкт розуміння – Інший. Інший розуміється через такий, що уживається, спільність духу, віднесення до трансцендентного світу цінностей. Мова – особливий світ, що конституюваний духом і є медіатором між духом і наочним

світом. Рефлексія над розумінням – теоретичне обґрунтування універсального способу дії, направлено на розуміння думок іншого.

*Лінгвістико-онтологічний етап:* розуміння полягає в інтерпретації і витлумаченні загальнозначущих значень, символів, правил. Суб'єкт розуміння – учасник комунікації в просторі «життєвого світу» з іншими людьми, носій інтерсуб'єктивності. Об'єкт розуміння – світ. Світ розуміється в результаті «злиття горизонтів», творче відношення до досвіду і традиції. Мова – універсум значень. Рефлексія над розумінням – прояснення умов здійснення справжнього («ефективного») буття.

Соціально-філософський аналіз рефлексії привів до виявлення ряду особливостей соціально-гуманітарного пізнання, які зумовлюють значущість розуміння, первинно у сфері соціально-гуманітарних наук. Такими особливостями є текстуальна природа об'єктів пізнання, діалогічний характер пізнавальних процедур, орієнтація на виявлення значень і смислів. Визначення специфіки розуміння порівняно з таким методом природничонаукового пізнання, як пояснення, привело до виявлення його універсального характеру. Розуміння як певний спосіб буття «тут-і-тепер» формує теоретичну, всі види повсякденної і комунікативну, діяльність. Потреба в розумінні стимулює пізнання, початкове передрозуміння лежить в основі науково-дослідницької діяльності.

У ХХ столітті відбулися зміни в системі наукового знання, які свідчать про зміну типу наукової раціональності. Ці зміни мають важливі наслідки для визначення ролі і значення феномена розуміння в сучасній філософії і методології. Новий підхід до наукової раціональності спочатку допускає гносеологічну і методологічну різноманітність, долучення аксіологічних чинників до структури наукової теорії. Усе більше уваги звертається на значущість культурно-історичної ситуації як один з чинників розвитку наукового знання.



Новий тип раціональності визначають як комунікативний, в якому початкове розуміння є необхідною умовою самої можливості комунікації, а досягнення взаєморозуміння стає метою комунікації. Переосмислення пізнавальної діяльності приводить до твердження, що розуміння повинне бути включено в структуру наукової раціональності, оскільки пізнання є спільною діяльністю суб'єктів. Суб'єкт пізнання – це колективний суб'єкт, тому і природа наукового знання трактується як комунікативна. Інтерпретуючий розум, на відміну від законодавчого, не стоїть на позиціях абсолютної переваги, він бере участь в діалозі і зацікавлений в його продовженні. Діяльність інтерпретуючого розуму пов'язана із смислотворенням і розумінням, дедуктивний підхід до знання замінюється інтерпретацією з різних перспектив.

Розуміння в новому статусі (статусі парадигми) досліджується у філософських системах К.-О. Апеля [9] і Ю. Хабермаса [99; 100]. Вони дали основні характеристики розуміння як парадигми: *універсальність, триєдність онтологічної, методологічної і аксіологічної значущості, інтеграція теоретичної і практичної спрямованості*. Розуміння набуває статусу парадигми у зв'язку з формуванням нового типу раціональності.

«За класичним підходом до процесу пізнання, заснованого на суб'єкт-об'єктному співставленні, знання – це виявлення існуючого значення, або приписування його об'єктові. В першому випадку знання і розуміння тотожні, в другому – протилежні. Відповідно до цієї схеми, значення задається спочатку, його носієм є або об'єкт, або суб'єкт. В некласичних дослідженнях розуміння розглядається в суб'єкт-суб'єктній пізнавальній моделі: значення кожного разу твориться наново в процесі інтерпретації. Суб'єкт, будучи причетним до певної культурної традиції, витягує значення з її фундацій, але в той же час постійно творить щось нове» [50, с. 24].

Розгляд розуміння в цих двох пізнавальних моделях є підставою для класифікації різноманіття концепцій розуміння. Способи вирішення питання про джерело значення і його носія дозволяють виділити три основні підходи.

1. Розуміння як виявлення значення, існуючого незалежно від того, що пізнає суб'єкта. Зрозуміти – значить знати значення. Сфера розуміння співпадає з сферою пізаного. Нерозуміння прирівнюється до незнання, теорія розуміння розглядається як окремий випадок гносеології. 2. Розуміння як додання суб'єктом значення тому, що саме по собі ним не володіє. При такому підході не відбувається прирівнювання знання до розуміння: в знанні виражаються об'єктивні характеристики пізнаваного, тоді як розуміння трактується як суб'єктивне уявлення. 3. Розуміння як породження значення в діалозі, комунікації, в співтворчості суб'єктів. Це знання, яке твориться так, що жоден з суб'єктів не є для іншого об'єктом. Людина наділяє значенням те, що розуміється, відтворюючи «взірці» в межах культурної парадигми. Таке переосмислення має творчий характер, а розуміння трактується як процес смислотворення, в результаті якого виникає значення, яке виявляється не у відчуженому знанні (смыслоносії), а в усвідомленні нерозривного спільного духовного буття розуміючого і того, що розуміється.

Ці моделі були б неповними без побудови моделей розуміння в системі соціально-гуманітарного знання. Моделі, зумовлені статусом розуміння як пізнавального інструменту (способу), умовно визначені як «семантико-граматичні», «раціонально-психологічні», «методико-конструктивістські», «синтетичні» (табл. 2.1).

У синтетичній моделі розуміння його зміст розширюється через \долучення тих модусів, які характеризували його на попередніх етапах еволюції. Розуміння кваліфікується як умова будь-яких взаємостосунків з Іншим, в якій реалізується вимога толерантності. Розуміння зберігає значення такого методу, який дозволяє осягнути суб'єктивність, присутню у всіх видах діяльності. Розуміння є принципом, основою людського індивідуального і соціального буття, формою укоріненості в світі, яка виражається в мові. Розуміння є етичним імперативом, що характеризує дію: ненасильницьке досягнення згоди є необхідною умовою здійснення будь-якої взаємодії.

Таблиця 2.1

## Моделі розуміння

Назва етапу і його представники	Статус розуміння як інструмента пізнання	Модус розуміння	Тип наукової раціональності	Назва моделі
Риторико-екзегетичний (Аристотель, Августин, Хладеніус, Аст)	техніка, процедура	семіотичний	докласичний	семантико-граматична
Герменевтико-аксіологічний (Шлейєрмахер, Дільтей, Ріккерт, Вебер)	категорія, метод	гносеологічний	класичний	раціонально-психологічна
Лінгвістико-онтологічний (Хайдеггер, Гадамер, Шюц, Гарфінкель)	принцип	онтичний	некласичний	методико-конструктивістська
Етико-прагматичний (Хабермас, Апель, Вальденфельс)	парадигма (техніка+ метод+ принцип)	семіотичний+ гносеологічний+ онтичний+ праксеологічний	постнекласичний	синтетична

«Синтетична модель розуміння розкривається на прикладі респонзивної раціональності, яка на противагу пануванню єдиного розуму, обґрунтовує простір зустрічі безлічі раціональностей, кожна з яких – раціональність обмеженого порядку. Як наслідок, необхідно обґрунтувати можливість здійснення рівноправної комунікації і описати умови розуміння. Семіотичний, гносеологічний, онтичний і праксеологічний модуси синтетичної моделі розуміння виявляються в переконаннях Б. Вальденфельса» [63, с. 327].

Відповідність означає прихильне до розуміння Іншого, іншого Я, Чужого. Розуміння, зберігаючи технічний статус, припускає деяку налаштованість на

нього, готовність до взаємодії з Іншим. Наступною умовою розуміння є методична організація діалогу, в якому Своє і Чуже, зберігаючи інакшість, стикаються і взаємодіють. Новий тип зв'язку, що формується в культурі як «мережа відносин» приводить до виникнення «між-сфери», «між-області». «Між» означає зіставлення «Я» і «Іншого»: «Я», «Власне» – те, що знаходиться у володінні, «Чуже» – те, що неприступне. В основі розуміння, таким чином, виявляється аналогія зі «Своїм»: власний життєвий світ є базисом, принципом для розуміння того, що є новим. Те, що розуміється, виявляється онтичною підставою «життєвого світу»: «Чуже» доступне розумінню, коли в ньому вбачається модифікація «Власного».

«Респонзивна раціональність обґрунтовує нову респонзивну етику, в якій розуміння постає в своєму парадигмальному статусі. Я не вичерпується Своїм, тому завжди вимушене регулювати відносини з Чужим, з яким неминуче зустрічається. Теорія відповіді встановлює можливість Чужому заговорити від свого імені, не вбудовуючись у встановлений порядок і тому не позбавляється власного голосу. Розуміння як парадигма обґрунтовує саму можливість «відповіді», будучи щодо нього підставою, методом і метою» [19, с. 339].

## **2.2. Наочно-логічний та культурно-історичний аспекти розуміння**

Стан сучасного світу характеризується невизначеністю, швидкими змінами у всіх сферах та їх непередбачуваністю. Відбувається трансформація культурного довкілля і соціальної структури суспільства, переоцінка і відмова від традиційних цінностей, зміна особистісних орієнтацій, ускладнення умов людського буття.

Багато негативних тенденцій в розвитку сучасного суспільства пов'язані з неадекватним розумінням навколишньої дійсності. Правильно оцінити ситуацію – це перший крок до вирішення проблеми. Справжнє розуміння

можливе тільки завдяки внутрішньому діалогу людини з самою собою. Проте на шляху розуміння виникають серйозні перепони онтологічного і гносеологічного характеру. Вони зумовлені як соціально-економічними, політичними, так і духовно-екзистенційними причинами. Особливу роль відіграє інформаційний чинник. Йдеться про бурхливий розвиток електронних комунікацій, інтернет-технологій. Інтернет стає важливою частиною бізнесу, культури, промисловості та освітньої сфери. З його допомогою людина дістає доступ до електронних версій журналів, книг, публікацій, отримує можливість швидкого обміну інформацією з іншими людьми за допомогою соціальних мереж, інтернет-конференцій, форумів, отримання найсвіжіших новин.

Постійно розробляються нові комп'ютерні технології і програми, що зменшують витрати часу людини на виконання найскладніших операцій і дозволяють розширити її творчий потенціал. Такий стрімкий розвиток електронних засобів комунікації має як позитивні, так і негативні моменти. Позитивним є те, що людина дістає можливість розвивати свої професійні навички, віртуально спілкуючись з іншими фахівцями в даній сфері, задовольняти свої духовні потреби. В той же час виникає проблема взаєморозуміння людей як усередині однієї культури, так і між представниками різних культур. Ті ж проблеми можна проектувати на взаєностосунки різних націй, поколінь, інших соціальних груп. У людини немає часу та бажання для уважного аналізу тексту, що розуміється в широкому значенні слова не тільки як письмовий документ, але і як історичні факти, соціокультурне довкілля. Поспішно вивчаючи одержану інформацію, індивід робить певні висновки про неї, практично без роздумів, рефлексії, а просто підганяючи матеріал під раніше відоме уявлення чи шаблон. У цьому випадку звичайно відбуваються формальне розуміння, і спотворена інтерпретація та неадекватна реакція. Багато негативних тенденцій в розвитку сучасного суспільства зумовлено саме таким підходом до розуміння реальності, але не зводяться тільки до нього, а пов'язані з певними змінами в економічній і соціальній сферах.

У сучасному світі відбувається різка зміна соціальної структури суспільства. Відповідно, змінюється соціальне становище людей, яке, у свою чергу, приводить до зміни соціальних зв'язків, соціального довілля, розмиванню етичних і культурних цінностей. Зникає повага до таких раніше вічних цінностей як істина, добро, справедливість. Посилюється відчуття безнадійності, власного безсилля, втрачається віра в майбутнє. У зв'язку з цим відбуваються серйозні зсуви в системі цінностей в цілому, відносин людини до смислу життя, визначенню свого місця в ньому, знижується рівень духовних запитів особистості. З'являється презирство до усталених норм суспільного буття і правил соціальної поведінки, втрачається пошана до культури інших народів.

Проте, існують і позитивні тенденції, направлені на збереження і відродження справжньої системи цінностей, норм поведінки, культури спілкування. Зростає значення людської свободи, самостійності в ухваленні рішень. Людина менше залежить від схвальної оцінки інших. У зв'язку з цим актуалізується проблема людської індивідуальності. Перед суспільством ставиться проблема її відродження і захисту. Це зумовлено тим, що в даний час, у зв'язку з бурхливим зростанням різних електронних технологій, висуненням на перше місце матеріальних цінностей, відбувається втрата людиною власних властивостей і якостей, втрата значення людського Я. Інформаційний матеріал постійно спрощується, робиться максимально доступним для розуміння, втрачається авторський стиль викладу, відбувається стирання культурних особливостей різних народів світу, індивідуальних рис національностей. Мова і мислення стають більш формалізованими, недооцінюється значення несвідомих чинників в розумінні. Роль переживання, етично-естетичного світосприйняття відходить на другий план. При оцінці культурних явищ дуже часто використовуються запозичені іншокультурні критерії, які не враховують особливостей усталених традицій. Тому в рамках кожної культури необхідно виробляти свої власні критерії. При цьому дуже важливо уникати

односторонніх кількісних оцінок. Необхідно виявити такі цінності, які відображали б реально існуючі відносини і були б спричинені, у тому числі культурно-історичними архетипами.

До негативних тенденцій слід віднести деформацію людських взаємостосунків. Нині часто не дотримується рівноправність в діалозі, що є основою справжнього процесу розуміння. Це пояснюється тим, що, з одного боку, суб'єкт надає більше уваги собі, своїм інтересам, тому, що він хоче одержати результат, а не цікавитися суб'єктом, з яким вступив в діалог. Вже на рівні індивіда спостерігається боротьба за визнання, а не за рівноправний діалог. При такому типі взаємостосунків і суб'єкт, і об'єкт, що залучається до діалогу, є закритими для аналізу. Сьогодні гостро необхідне формування відносин нового, ноосферного типу.

Справжнє розуміння цінностей можливе тільки в контексті певних культурно-історичних традицій. На жаль, для сучасного світу характерна відмова від застарілих регуляторів. Підтвердженням такого підходу є постмодернізм, для якого характерні поверхневність, безособовість, фрагментарність, відсутність жорсткої програми моральних імперативів. Упроваджуючи в свідомість ідеї методологічного плюралізму, теоретичного релятивізму і соціальної зумовленості наукових знань, постмодерністська деконструкція допомогла подолати багато ілюзій про наукове знання, ослабила догматизм наукової ортодоксії. Проте, в більш широкому контексті все життя людини, його буття визначаються традицією. На них засновано виховання людини. Традиції існують століттями, передаючись з покоління в покоління за допомогою мови, звичаїв, переказів, певних типів діяльності. Вони тісно пов'язані з культурою, соціальним устроєм і способом життя людини. Забуваючи або відмовляючись від своїх традицій, людина втрачає частку своєї духовної культури, у тому числі індивідуальність, без якої неможливе правильне розуміння культурних надбань минулого, особливостей розвитку окремих націй і народів.

Витоки розгляду проблеми розуміння знаходимо ще у старогрецькій філософії. Вже в роботах софістів з'явилися перші спроби осмислення процесу розуміння, направленою тоді на переклад і витлумачення творів Гомера. Надалі ця тема розроблялася в рамках різних шкіл і напрямів, кожна з яких вносила свій певний внесок у розвиток теорії розуміння. В подальшому розглядаються постановка і вирішення даної проблеми крізь призму теологічного, персоналістського, онтологічного і логіко-лінгвістичного підходів [29].

*Теологічний підхід* (А. Августин, М. Флаціус) пов'язував проблему розуміння із правильністю інтерпретації Священного Писання. Також був розроблений і теоретично оформлений принцип контекстуального підходу, за яким розуміння знаків відбувається в чіткому контексті. У його рамках одержало свій розвиток і правило кола герменевтики як пояснення цілого із складових частин.

*Персоналістський підхід* (Ф. Шлейєрмахер) розглядав розуміння в контексті аналізу і збагнення характеру автора твору, його духовного світу, психологічних особливостей авторського світосприйняття, і думки В. Дільтея, котрий визначив розуміння як процес, що охоплює всі сторони, елементи і процеси душевного життя і дає нам повне уявлення про суб'єкта.

*Онтологічний підхід* (М. Хайдеггер, Х.-Г. Гадамер, П. Рікер) вніс свої істотні доповнення в розвиток теорії розуміння з позиції вчення про буття, яке трактується як існування. Розуміння виступає як характеристика людського життя, визначальна можливість індивіда. Сам процес розуміння можливий тільки як рівноправний діалог між суб'єктом і об'єктом. Як основа розуміння розглядається мова. Х.-Г. Гадамер виділив такі важливі складові даного процесу, як горизонт розуміння, переддумка, передрозуміння, досвід герменевтики.

У рамках *логіко-лінгвістичного підходу* (А.А. Брудний, С.Б. Кримський) розв'язуються питання визначення початкової клітинки розуміння, рівнів і функцій розуміння, створення моделей розуміння, у тому числі аналітичної,



синтетичної, аналітично-синтетичної моделей, виявлення видів і типів контекстів» [40, с. 557-558].

При аналізі процесу розуміння велика увага надана поняттю віри як пізнавальної здатності людини, що формує її ціннісні орієнтири. У ході вивчення поняття віри сформувалися два напрямки, залежно від способу виправдання і джерел: ірраціональне і раціональне. «У рамках першого напрямку (Ф. Аквінський, Дж. Локк, Х. Ортега-і-Гассет, Б. Спіноза, Д. Юм, К. Ясперс, С. Булгаков) указувалося на те, що як предмет віри може виступати, з одного боку, Бог, а з іншого – будь-який предмет, що володіє можливістю зміни людської долі. Як джерела віри були виділені праці апостолів і пророків. Така віра ґрунтується на божественному одкровенні, спираючись на яке, людина будує свої відносини з довкіллям. Представники раціоналістичного напрямку (І. Кант, Г. Гегель, Б. Рассел) первинно визначали віру як упевненість людини в своїх силах, що спираються на знання, що допомагає людині зреалізувати свої бажання. Важливим етапом при вивченні розуміння є визначення істини, як цілі розуміння людиною навколишнього його буття. У зв'язку з таким підходом згадані Платон, Аристотель, Ф. Аквінський, Н. Кузанський, Р. Декарт, Дж. Локк, Д. Юм, Дж. Остін, М. Хайдеггер, К. Поппер, В. Соловйов, М. Бердяєв. Справжнє розуміння припускає наявність свободи. В такому контексті розуміння розглядали Б. Спіноза, Т. Гоббс, К. Ясперс. При формуванні понятійного апарату сучасної теорії розуміння, виявленні рівнів і функцій розуміння, створенні розгорненої класифікації контекстів велике значення мали розробки М.М. Бахтіна, А.А. Брудного, І.Р. Гальперіна, С.Б. Кримського, В.Г. Кузнєцова. На процес розуміння роблять вплив елементи свідомої і несвідомої сфери, що знайшло підтвердження в роботах В. Джеймса, С. Леклера, З. Фрейда, Е. Фромма, К.Г. Юнга, О.Г. Асмолова, Д.Н. Узнадзе» [74].

Одним із найважливіших чинників, що впливає на процес розуміння є архетип. Більше того, архетип можна розглядати як універсальний спосіб розуміння і ефективний регулятор суспільних відносин. Про це писали Р.

Генон, Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль, О. Шпенглер, К.Г. Юнг. Архетип як джерело розуміння розглядається в загальнокультурному контексті, як передумова розуміння, що вже міститься в самій культурі, як певне уявне поле, в якому здійснюється пізнання світу. Вплив архетипів на розуміння наукових текстів є опосередкованим, тому прослідити його у край складно, а іноді і неможливо. Отже, якщо напругу намагатися прослідити вплив архетипів на розуміння наукових текстів, то це виглядатиме вирваним із контексту, з багатоступінчатого філософського аргументу, що характеризується різними рівнями руху думки і наявністю зв'язків між ними. Для характеристики наукового знання і його джерел використовують поняття «парадигма».

Методологія дослідження соціально-філософських підстав проблеми розуміння спирається на ідеї і методи, вироблені в рамках філософії, психології і лінгвістики. Важливу роль в дослідженні процесу розуміння відіграють принципи системного підходу. Вони дають можливість структурного аналізу розуміння і виявлення в ньому рівнів, початкової клітинки розуміння; систематизації чинників, що впливають на процес розуміння, виходячи як з внутрішнього світу людини, єдність свідомого і несвідомого, яка визначає особливості сприйняття людиною навколишнього його буття, так і із зовнішніх, економічних, соціальних, культурних умов, в яких індивід побутує. При цьому принципи системного підходу дозволяють розглядати зовнішні і внутрішні чинники, що визначають процес розуміння, як єдине ціле, кожна частина якого існує в гармонії з іншими частинами. Як евристичний методологічний прийом використовується метод історико-філософської компаративістики на прикладі порівняння теорії розуміння як способу пізнання в рамках підходу герменевтики, з одного боку, і розуміння як основи людського існування в екзистенціальному контексті, з другого, і виявлення переваг і недоліків кожного з підходів.

Велике значення мають історичний і порівняльний методи. Історичний метод показує розвиток і зміну трактування розуміння, структури процесу

розуміння, роль різних чинників в даному процесі, значення розуміння в тривимірній системі «людина – природа – суспільство». Порівняльний підхід дає можливість скласти повноформатну картини того, що є процесом розуміння, визначити твірні чинники. Також використовується принцип культурно-ціннісного підходу, що дозволяє розглядати процес розуміння крізь призму таких понять, як істина, добро і краса. В той же час, розуміння – це завжди знаходження або побудова цілісності, а тільки потім оцінка на істинність або помилковість. Ураховується ряд ідей філософської антропології, які дозволили усвідомити, що людина не може бути виведена за дужки дослідження без наслідків для розуміння культурно-історичного буття, тому розуміння можливе тільки як рівноправний діалог між текстом і читачем, за умови, що кожна із сторін зацікавлена в цьому діалозі.

Діяльнісний підхід, необхідний для виявлення перетворюючого і цілепокладального характеру теорії розуміння, а також осмислення ідеї культурного опосередкування, що розкривається в культурно-історичних архетипах. Цей підхід дозволяє усвідомити недостатність для характеристики розуміння таких традиційних ознак, як активність і раціональність, і необхідність обліку ірраціональної сторони пізнавальної діяльності, а також відмови від агресивного активізму як щодо природного і соціокультурного середовища, так і до внутрішнього світу самої людини.

Архетипи – це факт нашого життя, невід’ємна частина самосвідомості людини. Вони мають ключове значення в процесі розуміння, оскільки визначають модель поведінки людини, що характеризується тільки її властивим набором властивостей і функцій. В них укладені знання, досвід, культурні цінності, які отримувалися людством на всьому етапі його розвитку. Подібні архетипи виникли на стадії формування соціальної групи і відображають колективні враження і уявлення, одержані в результаті взаємодій з довкіллям. Розкривши зміст і структуру архетипу, ми бачимо його тісний зв’язок з образами, символами і знаками, за допомогою яких він одержує своє

втілення в матеріальному світі і робить свій вплив не тільки на процес розуміння людиною навколишнього буття, але і спосіб його ефективної організації.

Отже, розуміння є роздумом над текстом, що враховує як зовнішні, так і внутрішні чинники, і є методом збагнення прихованої в текстах інформації і в той же час – спосіб існування людини; розуміння є встановлення певного (функціонального, субординаційного, наочно-логічного) відношення між компонентами знання; розуміння – це завжди знаходження або побудова цілісності, а тільки потім оцінка на істинність або помилковість.

За допомогою методу історико-філософської компаративістики при порівнянні теологічного (віра), персоналістського (особистість), онтологічного (буття) і логіко-лінгвістичного (мова) підходів до постановки і вирішення проблеми розуміння і його чинників, вченими були знайдені переваги і недоліки кожного з них.

Так, теологічний підхід сформував ряд обмежень, що сприяли спотворенню процесу розуміння і неадекватної реакції людини на різні прояви навколишнього світу. Пов'язано це було, з одного боку, з ігноруванням процесів і елементів, що становлять внутрішній світ самої людини. З другого боку, в рамках даного підходу надавалася недостатня увага вивченню економічних, соціальних, культурних і історичних умов, що формують сприйняття людиною дійсності.

В рамках персоналістського підходу були розроблені прийоми, направлені на дослідження текстів, що належали культурам минулих епох, у тому числі контекстуальний підхід, сформульований принцип, згідно якому читач розуміє текст, виходячи з аналізу внутрішнього світу автора, обґрунтована важливість обліку в процесі розуміння впливу зовнішніх чинників на внутрішній світ людини. Цей підхід створював перешкоди на шляху соціально-перетворювальної діяльності і, тим самим, обмежував розуміння.

В рамках онтологічного підходу здійснюється перехід від розуміння як способу пізнання до розуміння як способу буття, що долає рамки суб'єктно-об'єктних відносин. Логіко-лінгвістичний підхід показав, що розуміння – складний, багаторівневий процес, і для аналізу культурно-історичних архетипів недостатнє виділення лише двох, основних рівнів: поверхневого значення і глибинного, ситуативного розуміння. Тому можна виділити наступні рівні розуміння: рівень поверхневого значення, що ідентифікує рівень, варіативний і конструктивний рівні, контекстуальний рівень і діалогічне, глибинне, ситуативне розуміння. Дані рівні слід розглядати, як системно зумовлені.

Завдяки використанню ідей соціально-філософської антропології, які дозволили усвідомити, що людина не може бути виведена за дужки дослідження без наслідків для розуміння культурно-історичного буття, розуміння визначено як метод, направлений на вивчення текстів, відокремлених від читача певним видом бар'єру (тимчасовим, територіальним, культурним або мовним), і можливе тільки як рівноправний діалог між текстом (переказом) і читачем, за умови, що кожна із сторін зацікавлена в цьому діалозі. Процес розуміння є створенням постійно змінних значень тексту, тому в рамках теорії розуміння істина виступає як мета пізнання всіх проявів навколишнього світу.

Словниковий склад, відмінності у використанні тих або інших слів у різних груп людей, залежність рівня мови, соціального становища індивіда – все це робить вплив на процес розуміння. Розуміння тісно пов'язано з контекстом і наміром автора тексту. Розуміння людини або тексту завжди зачіпає певні традиції, а культурно-історичний підхід дозволяє це усвідомити. Свобода – необхідна умова досягнення істини, оскільки вона дає людині незалежність у виборі методів і шляхів пізнання істини, а воля є тією силою, яка організовує її внутрішню енергію для її збагнення.

Існують гносеологічний і онтологічний аспекти в трактуванні віри, коли віра виступає як передумова і особливий спосіб пізнання, з одного боку, і як основа єства людини, з другого боку. Розуміння – необхідна умова віри за

ситуації, коли перевірка неможлива. Архетипи є синтезом розуміння як способу пізнання і як основи людського існування. Під архетипами приховані моделі поведінки людини, які примушують індивіда розуміти, реагувати і переживати події певним чином. Архетип, зреалізовуючись через символ, може розглядатися як спосіб збереження і передачі основ людського буття. В ньому утілюються основні цінності, такі як добро, краса, справедливість, що формують світогляд людини і знаходять свій прояв в творах культури і мистецтва. Разом з цим в символі можна знайти і ідеї, що відображають відчуття людини, його внутрішній світ і взаємостосунки з іншими людьми, навколишнім буттям. Архетип, образ, символ, знак є єдиною системою, де центральною ланкою є архетип, який знаходить свій вираз як в символі, так і в образі, знаку.

Сучасна теорія розуміння неможлива без урахування діяльнісного підходу, на користь якого свідчить перетворюючий і цілепокладальний характер теорії розуміння, а також ідея культурного опосередкування, що розкривається в культурно-історичних архетипах. Розвиток цього підходу пов'язаний з усвідомленням недостатності для його характеристики таких традиційних ознак, як активність і раціональність, і необхідністю обліку ірраціональної сторони пізнавальної діяльності, а також відмови від агресивного активізму як щодо природного і соціокультурного довкілля, так і до внутрішнього світу самої людини.

### **2.3. Соціальна герменевтика як вчення про розуміння**

Про проблеми соціального розуміння і пояснення останнім часом стали багато писати і дискутувати, ця тематика привертає фахівців різних спеціальностей, зростає інтерес до неї в широких колах представників

різноманітних наук про людину, суспільство, культуру – психологів і філософів, мистецтвознавців і культурологів, істориків і соціологів.

Сучасна наука все частіше має справу із ситуаціями, коли виникає необхідність в розумінні. Як наслідок ускладнення соціальних відносин зросла кількість і змінився характер індивідуальних і масових комунікацій. Тому слід вказати на те, що в сучасних умовах часто виникають бар'єри для розуміння, подолання яких вимагає ретельного аналізу.

На думку Н.С. Автономової, «у філософському плані проблема розуміння виникає (або, точніше, загострюється) в переломні моменти розвитку культури, коли розпадаються культурні зв'язки між основними, «граничними» для кожної епохи поняттями, які в сукупності своїй визначають «фонові» «контекстні» знання у всіх його багатоліких і важко вловимих формах і складають основу світоглядних схем, канонів смислотворення, що характеризують ту чи іншу епоху» [2, с. 5].

Розумінню властиві три основні функції: 1) когнітивна, або власне пізнавальна; 2) регуляторна; 3) ідеологічна. Під розумінням більшість філософів мають на увазі специфічний спосіб освоєння і пізнання людської реальності – внутрішнього світу людини, світу її культури, продуктів практичної діяльності [2; 3; 9; 50; 51; 57; 90].

Розуміння – особистісний процес, пов'язаний із особливостями психіки, нервової системи, духовного розвитку та ін. Одночасно воно пов'язане із його долученістю до різних комунікативних систем людського спілкування. Початкові, донаукові види розуміння – це освоєння і розуміння мови; розуміння інших людей, в співпереживанні, діалозі; розуміння соціальних знаків, норм; розуміння в суб'єктивній інтерпретації знань і досвіду.

Основні види наукового розуміння – це розуміння життєвого досвіду людей минулих епох (історичне розуміння); інтерпретація інокультурних символів і метафор; переклад і тлумачення стародавніх текстів (філологічне розуміння); розуміння інших форм життя; розуміння культурних норм і

цінностей (розуміння в соціально антропологічних дослідженнях); розуміння природних об'єктів та інтерпретація формалізмів наукових теорій (розуміння в природознавстві).

Співвідношення суб'єктивного і об'єктивного, психологічного і логічного, інтуїтивного і раціонального по-різному представлені на різних рівнях і типах розуміння. До першого типу розуміння можна віднести те, яке виникає в процесі мовної комунікації. В його основі лежить діалог – оскільки обидва співбесідники мають у своєму розпорядженні одне і те ж поле семантичних значень слів, оскільки загалом вони розуміють один одного. Другий тип розуміння пов'язаний з перекладом із однієї мови на іншу. У цьому випадку доводиться мати справу із передачею і збереженням значення, вираженого чужою мовою, за допомогою слів і пояснень рідної мови. Трудність полягає не стільки в тому, щоб розкрити значення тексту, скільки знайти адекватні засоби для його виразу на рідній мові. Третій тип розуміння відноситься до інтерпретації творів художньої літератури і мистецтва, що має нескороминуще естетичне значення.

Таким чином, розуміння – це здатність осягнути значення чого-небудь і досягнути завдяки цьому реальності; це стан, викликаний зовнішніми або внутрішніми діями на свідомість людини, який фіксується індивідом як упевненість в адекватності відтворених уявлень і змісту дії.

Слово «герменевтика» вперше з'явилося у грецьких міфах, згідно яким посланець богів Гермес був зобов'язаний тлумачити і роз'яснювати людям божественні звістки. В класичній філософії і філології під герменевтикою розуміли мистецтво тлумачення іносказань, багатозначних символів, інтерпретацію творів стародавніх поетів. Потім це поняття означало мистецтво тлумачення Священного Писання, а потім і мистецтво вірного перекладу пам'яток минулого. Як філософська проблема, герменевтика була відома філософам Стародавньої Греції, які займалися навчанням читанню і літературі,



яке починалося з поем Гомера, розуміння яких було пов'язано з великими труднощами через їх міфологічний зміст (див. розділ 1).

Формування практичних методів герменевтики почалося з пошуків емпіричних правил тлумачення і розуміння текстів різного змісту. Залежно від особливостей цього змісту виявлялися і специфічні правила їх тлумачення. Так, первинно виникала філологічна герменевтика, яка вивчала особливості, пов'язані головню з перекладом текстів античної художньої літератури. У середні віки значного розвитку набула біблійна екзегетика, що займалася тлумаченням текстів Священного Писання. Пізніше виникла юридична герменевтика, яка розробляла правила інтерпретації правових документів. Таким чином, в кожній з шкіл герменевтик розроблялися свої правила тлумачення і розкриття значень тексту, давалися відповідні рекомендації їх аналізування, нагромаджувався і узагальнювався досвід їх інтерпретації.

Великий внесок зробили в герменевтику німецькі учені Ф. Шлегель і Ф. Шлейермахер [див. 29]. Їх зацікавили проблеми віддзеркалення об'єктивно-прекрасного в художній літературі, а також в мистецтві і в різних фрагментах культури. Ф. Шлейермахер в 1819 році проголосив програму створення герменевтики як загального «мистецтва розуміння», якого до цього не існувало, хоча були спеціалізовані герменевтики. На його думку, таке мистецтво повинне бути однаково застосовне як для розуміння тексту Священного Писання, так і художніх творів, історичних хронік і юридичних документів, текстів наукових досліджень. Якщо будуть сформовані загальні принципи розуміння, тоді будуть створені передумови для побудови загальної герменевтики, – вважав учений. Новий підхід Ф. Шлейермахера в герменевтику істотно відрізнявся від усталених – орієнтувався на живий діалог реально існуючих людей, а не на простий аналіз готових текстів. Сам текст учений пропонував розглядати як специфічний діалог між автором і його інтерпретатором. Сам процес розуміння герменевтики, на думку автора, здійснюється за допомогою двох взаємозв'язаних і доповнюючих один одного

інтерпретацій – граматичної і психологічної. Граматична інтерпретація відбувається у сфері мови і досягається відповідно до загальних, незалежних від об'єктів правил. Психологічна інтерпретація прагне виявити індивідуальні особливості автора, тексту, мови, і тому звертає увагу на події життя, пов'язані з метою пізнання. Інтерпретатор повинен проникнути в духовний світ автора ідеї, твору, дослідження тощо.

Такий реконструйований підхід до розуміння починається з готового тексту або живої мови і завершується духовним відтворенням їх значення, або смислу. Текст або мова самі по собі складають лише основу для розуміння і, отже, не мають безпосереднього завдання дослідження герменевтики, яка зрештою зводиться до розкриття їх значення і розуміння. Ввівши відмінності між словом і його значенням, Ф. Шлейєрмахер заклав основу для побудови загальної герменевтики, що слугує фундаментом для спеціалізованих дисциплін. Наполягаючи на необхідності співвідношення текстів з психологічними і культурно-історичними чинниками їх виникнення, він багато в чому посприяв появі нової концепції герменевтики.

Така концепція була висунута німецьким філософом В. Дільтеєм, який став розглядати герменевтику як методологічну основу для гуманітарних наук, які учений відносив до наук про людський дух. На відміну від природознавства зміст гуманітарних досліджень, на думку вченого, складають не факти природи, а вирази людського духу, що об'єктивувалися, думки і відчуття людини, її цілі і мотиви. Відповідно до цього, для пояснення явищ природи використовуються каузальні, тобто причинні закони, то для розуміння дії людей їх необхідно заздалегідь інтерпретувати, або розшифрувати. Гуманітарне розуміння істотно відрізняється від пояснення, оскільки воно завжди пов'язане із розкриттям значення дії людей.

Помітний внесок в проблеми герменевтики вніс М. Хайдеггер [101] – видатний німецький філософ і дослідник. Герменевтика в його працях перетворюється на філософське вчення про екзистенціальні засновки

людського буття. Він розглядає свій аналіз як герменевтику буття, тому герменевтика у нього не має безпосереднього відношення ні до інтерпретації текстів, ні до теорії лінгвістичного розуміння, ні до методології гуманітарного дослідження. З погляду М. Хайдеггера інтерпретація і розуміння є фундаментальними способами людського буття, і тому сама філософія у нього виступає як інтерпретація герменевтики цього буття [див. 101].

Розробку проблем з герменевтики у філософії ХХ століття зробив в німецький учений Х. Гадамер, який розглядав герменевтику як практику. На думку ученого, розуміння задане традицією, в рамках якої можна жити і мислити. При цьому розуміння виникає не відразу, йому передують «передрозуміння», яке можна виправляти і коректувати, але повністю від нього звільнитися не можна, бо «передрозуміння» – початок будь-якого розуміння [30; 31].

Носієм розуміння як традиції є мова. Постійно підкреслюється, що герменевтика як соціально-філософське знання – це аналіз самого процесу розуміння, рух до істини. Висловлюється думка, що герменевтика – це не результат а шлях до знання, сама практика отримання істини. Герменевтиків 70-90-х років минулого століття вже цікавить «розуміння» не як прикладне завдання в процесі тлумачення текстів, а як фундаментальна характеристика людини. П. Рікер поставив перед собою завдання розробити узагальнюючу філософську концепцію людини ХХ століття, тому він досліджував всі значні течії і напрями філософії нашого часу, прагнув погоджувати їх в багатоплановій концепції – феноменологічній герменевтиці. Він переносить питання про герменевтику в онтологічну площину – розробляє її спосіб буття.

Для герменевтики важливо з'ясувати перетин світу тексту і світу інтерпретатора. Але світ – це суцільне очікування, в ньому з'являються нові враження, що протистоять особистій культурі. «Розуміння тексту – це внутрішня робота читача. Це робота із значенням і часом. Одночасно П. Рікер надає увагу проблемі мови моралі, на якому повинна говорити

політика» [80]. «Розробкою проблем герменевтики займався один з найяскравіших і оригінальних мислителів другої половини ХХ століття – М. Фуко. В своїх роботах він говорить про необхідність за допомогою герменевтики вивчати і засвоювати різні форми індивідуального досвіду, щоб розуміння минулого, теперішнього часу і майбутнього можна було пояснити по-філософськи. Аналіз поглядів філософів на розуміння свідчить про зміну акцентів завдань герменевтики. Розуміння подій минулого дійсно змінюється з ходом часу, їх тлумачення стає іншим, більш вірним і глибоким. Так Х. Гадамер вкладає в подібні факти суб'єктивістське значення: у нього виходить, що кожний новий герменевтик створює абсолютно новий зміст витлумаченому тексту. Факти тексту, як і факти історії розглядаються при такому підході як нескінченно пластичний матеріал, в якому ховається невичерпний ресурс різних інтерпретацій» [51, с. 33].

Серед герменевтиків минулого століття виділяються дослідження К.-О. Апеля [9]. Він поєднав герменевтику із психоаналізом і позитивізмом, у тому числі з концепцією мови як гри. У його працях лунали заклики зробити герменевтику більш об'єктивною. К. Апель звернув особливу увагу на ідеологічні аспекти мови. Він хотів створити критику герменевтики ідеології, щоб розкрити в глибинах мови приховані мотиви соціальної поведінки людей. Не з живими людьми, а з текстами повинен побудувати, на думку К. Апеля, свій діалог дослідник – історик і соціолог, маючи на меті знайти в ході цього діалогу з «текстуальними партнерами» засоби покращення сучасного суспільства.

## **Висновки до розділу II**

Таким чином, наукове вивчення процесу розуміння в історії філософії, психології та соціології, та й у сучасних соціально-філософських вченнях

залишається проблемним і дискусійним. Процес розуміння тісно пов'язаний з процесом пізнання людиною навколишнього світу, але проблеми розуміння існують на основі діалектики і наочно-практичної діяльності – тому розуміння не слід ототожнювати з пізнанням. Розуміння є збагненням значення певного явища, його місця в світі, функцій в системі цілого. Воно допомагає розкрити нескінченні смислові глибини буття.

Інтерпретатор, виходячи з об'єктивних знань слів, їх історичних варіацій і намірів автора повинен зрозуміти текст і внести в нього нові інтерпретації. Герменевтика визнана за єдино доступний і цінний світ людського спілкування. Світ культурних цінностей усередині нього складає мову, за допомогою якої повинні бути зрозумілі і витлумачені всі складові культури. Психологічне тлумачення розуміння описує його як виявлення істотних ознак предметів навколишньої дійсності, які визначають їх виникнення або відтворення. У деяких контекстах розуміння тлумачиться як вище знання, засноване на гармонійній роботі всіх центрів людини і відкриває екстраординарні здібності.

Розуміння є роздумом над текстом, що враховує як зовнішні, так і внутрішні чинники, і є методом збагнення прихованої в текстах інформації і в той же час – спосіб існування людини. Розуміння є встановлення певного відношення між компонентами знання. Розуміння – це завжди знаходження або побудова цілісності, а тільки потім оцінка на істинність або помилковість.

Теорія соціального розуміння неможлива без урахування діяльнісного підходу, на користь якого свідчить перетворюючий і цілепокладальний характер теорії розуміння, а також ідея культурного опосередкування, що розкривається в культурно-історичних архетипах. Розвиток цього підходу пов'язаний з усвідомленням недостатності для його характеристики таких традиційних ознак, як активність і раціональність, і необхідністю обліку ірраціональної сторони пізнавальної діяльності, а також відмови від агресивного активізму як щодо природного і соціокультурного довкілля, так і до внутрішнього світу людини.

Таким чином, розуміння – це здатність осягнути значення чого-небудь і досягнути завдяки цьому реальності; стан, що викликаний зовнішніми або внутрішніми діями на свідомість людини, і який фіксується індивідом як упевненість в адекватності відтворених уявлень і змісту дії.

## **РОЗДІЛ III.**

# **ПРАКТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗУМІННЯ ВИКЛАДАЧА І СТУДЕНТІВ**

### **3.1. Позитивні та негативні прояви емпатії в процесі соціального розуміння**

Людина – істота соціальна, відтак змістовне її життя можливе лише за умови підтримання тісних зв'язків із соціумом. Їх стабільність забезпечується дотриманням певних правил суспільного життя, спільної діяльності, спілкування. Одним з механізмів, що робить поведінку людини суспільно прийнятною, є емпатія. Далі розглянемо компоненти емпатії, їх роль в процесі соціального розуміння.

Серед компонентів емпатії вчені виокремлюють емоційний, когнітивний та поведінковий. Останнім часом до її складових долучають ще й інтуїтивний компонент. Вважаємо це доречним, адже у визначеннях емпатії часто зустрічаються такі формулювання, як: «збагнути емоційний стан співрозмовника», «зрозуміти на рівні почуттів», «увійти у внутрішній світ іншої людини» тощо. Розглянемо роль кожного компонента в процесі спілкування. Емоційний відгук на почуте дозволяє створювати атмосферу відкритості, довіри, душевності та полегшує стан тому, хто промовляє, процес самовираження. Співрозмовникові ж це допомагає краще зрозуміти зміст висловлювань, збагнути, що приховується за мовою, оскільки кожна людина надає словам особливого відтінку, вкладаючи у них значення, відоме тільки їй. Зрозуміти всі нюанси мовленого допомагає проникаюча здатність емпатії, яка проявляється на рівні інтуїції. На думку В. Бойка, «розвиток інтуїтивного каналу емпатії допомагає бачити поведінку партнера, діяти в умовах дефіциту інформації про нього, спираючись на досвід, що зберігається у підсвідомості.

На рівні інтуїції замикаються та узагальнюються різні відомості про партнерів. Ймовірно, інтуїція менше залежить від оціночних стереотипів, аніж осмислене сприймання» [2].

Отже, емоційна та інтуїтивна складові допомагають долати бар'єри у сприйманні почуттів, думок, поведінки партнера. З іншого боку, вміння підтримувати емоційний контакт, демонструвати позитивне емоційне ставлення до почуттів іншого, здатність відчувати його стан, виявляти співпереживання допомагає привернути до себе співрозмовника, впливати на його поведінку, а протягом тривалішого періоду – й на особистісний розвиток взагалі. А це дуже важливо, зокрема, в соціально-педагогічній та психокорекційній діяльності соціального працівника. Представники гуманістичної психології називають таких вчителів фасилітаторами. «За К. Роджерсом, виховання педагогами-фасилітаторами демонструє вищий рівень емпатії до дітей, що навчаються. У таких дітей також краще розвинена Я-концепція, більше самоповаги, вищі академічні успіхи, вищі IQ та рівень мислення, менше проблем з дисципліною, менше фізичної та вербальної агресії, актів вандалізму, більше особистісної автономності, спонтанності, свободи проявів та розвитку творчості. Іншими словами, процес соціалізації дітей відбувається успішніше за умови достатнього прояву емпатії з боку дорослих» [59].

Сучасні дослідники [13; 22; 59; 109 та ін.], вивчаючи зв'язок зростання емпатії наставника та зміни особливостей соціально-педагогічної діяльності, дійшли висновку про поліпшення її ефективності, а відтак і кращого пристосування до життя в колективі – зростання успіхів у навчанні, поліпшення дисципліни, активності та зацікавлення шкільними справами, кращі міжособистісні стосунки, гуманніше ставлення одне до одного.

В процесі активного і пасивного слухання задіяний також і когнітивний компонент емпатії з таким важливим його механізмом, як рефлексія. Останні дослідження О. Бондаренка і П. Лушина [22] свідчать про поглиблення рефлексії в процесі спілкування між клієнтом і терапевтом, якщо терапевт є



фасилітатором. Рефлексія – невід’ємний компонент процесу емпатії, проте вплив її на зростання співчуття неоднозначний. Дослідник О. Бондаренко розробив схему, що відображає модель процесу розуміння людини людиною у системі «соціальний працівник – клієнт» (табл. 3.1) [22].

*Таблиця 3.1*

**Модель процесу прийняття людини людиною у системі  
«соціальний працівник – клієнт» (за О. Бондаренком [22])**

<b>Притягання</b>	<b>Відштовхування</b>
Впізнання – атракція	Впізнання – дистракція
Ідентифікація	Диференціація
Потреба в приналежності	Потреба в незалежності
Наближення	Дистанціювання
Виокремлення із загального ряду	Долучення до загального ряду
Довіра	Недовіра
Ініціація (прийняття)	Відторгнення (виключення)

Із табл. 3.1 бачимо, що, залежно від розгортання процесу в тому чи іншому напрямку, актуалізуються різні потреби особистості. В процесі емпатійного слухання змінюється не лише фасилітатор, вирішуючи для себе питання на кшталт: «Чи здатен я бути досить сильною особистістю, щоб відокремити себе від іншої людини?», «Наскільки я внутрішньо захищений, щоб дозволити собі це роз’єднання?», «Чи зможу я дозволити собі повністю увійти в світ почуттів та смислів іншої особистості, побачити їх так, як вона?», «Чи здатен я прийняти особистість такою, якою вона є?» Клієнт, у свою чергу, за допомогою терапевта може зрозуміти, що відбувається з ним, відстежити та прояснити власні думки, переживання, почуття, оцінити адекватність поведінки

в певній ситуації, ставлення до самого себе, до інших та вирішити питання: з сторонньою допомогою чи самостійно продовжувати змінюватися в потрібному напрямку?

У повсякденному спілкуванні кожна людина стоїть перед вибором: продовжувати їй стосунки з партнером чи припинити їх? Зазвичай людина, вирішуючи таку дилему, враховує попередній досвід, рідко вдається до подробиць рефлексії, а швидше отримує зворотний зв'язок на рівні почуттів. Ось чому «для успішної адаптації у сфері особистісних стосунків, де встановлюються близькі емоційно насичені стосунки, потрібні чутливість, знання мотивів людської поведінки, здатність до тонкого і точного відображення змін у взаємовідносинах» [22, с. 60].

У психологічній літературі з дослідження емпатії часто йдеться про те, що «необхідною умовою для її виникнення є не лише гуманне ставлення в цілому, а й наявність симпатії до об'єкта співпереживання. Досліджуючи феномен атракції, Л. Гозман зазначав, що допомога чи співчуття викликає симпатію не лише в тієї людини, на котру вони спрямовуються, але й обернену, причому її величина значно перевищує попередню. В педагогічних працях В. Сухомлинського, Ш. Амонашвілі, зокрема, зазначається, що симпатія, атракція до іншої людини обов'язково виникає при наданні їй допомоги, підтримки, співчутті. «Істинно людську радість можна пережити тоді, коли бачиш, що подарував радість іншій людині» [6; 13, с. 169-170].

Під впливом емпатії розвиваються добрі комунікативні уміння та навички. Вони допомагають людині і в професійному зростанні. Л. Скрипко, Т. Федотюк, С. Максимець, О. Юдіна [59] відзначають позитивний вплив зростання рівня емпатії на соціальну та професійну адаптацію лікарів, педагогів, шкільних психологів, на вдосконалення їх комунікативних умінь, здатності розуміти емоційний стан іншої людини за невербальними проявами. С. Максимець взагалі називає емпатію стрижнем соціальної та професійної адаптації майбутніх вчителів. Так, когнітивний компонент емпатії допомагає

аналізувати поведінку, міміку, жести, інтонації людей, відчувати їх стан, настрої, прогнозувати подальший розвиток подій. «Поведінковий компонент забезпечує прийняття позиції іншого, розвиває здатність до саморегулювання; допомагає захищати особистісну рівноправність у встановленні та підтримці контактів, коригування власних дій на рівні взаємодії; підтримує активність, відповідальність за власні дії та прийняті рішення. Емоційний компонент емпатії змушує підтримувати емоційні контакти, сприяє позитивному емоційному ставленню до почуттів іншого, поліпшує здатність відчувати його стан, створює можливість співпереживання. Чуйність і тактовність, щирість та відвертість у проявах власних почуттів, толерантність, на думку авторки, встановлюються завдяки здатності зрозуміти іншого» [59, с. 14].

Крім того, розвиток емпатії допомагає особистості інтеріоризувати традиції, цінності, норми колективу, прийняти стиль керівництва колективом, зрозуміти систему взаємовідносин, зменшити рівень конфліктності в мікросередовищі, підвищити статус особистості. За допомогою емпатії, вважає С. Максимець [див. 59], особистість точніше може оцінити власну позицію в групі, своє реальне становище в колективі, відчути задоволення від спілкування, підвищити впевненість у власних діях, здобути повноправність членства в групі, усвідомити ціннісну єдність з нею.

Звичайно ж, вміння привернути до себе людей, здобути їхню симпатію, повагу, значно впливає на здатність особистості до соціальної адаптації в цілому. Та для цього, крім емпатії, потрібні й інші риси характеру. Перш за все – впевненість у собі та комунікативна активність. Впевненість у своїх силах, здібностях є результатом переживань людиною своїх можливостей у вирішенні тих завдань, котрі вона сама для себе висуває. Впевнена в собі людина без тривалих вагань береться за вирішення проблем, вона мотивована на успіх, не боїться відповідальності, допомагає іншим, проявляє якості лідера. Саме впевненість є додатковим джерелом активності особистості. Точніше було б сказати, що і впевненість, і активність тісно пов'язані. Адже активна

особистість здійснює більше спроб у будь-якій діяльності, здобуває більше досвіду, більше позитивних результатів. А це, в свою чергу, сприяє зростанню впевненості.

Одним із проявів впевненості в собі є комунікативна впевненість. Людина, котрій притаманна така властивість, легко вступає в діалог, вільно висловлює думки, не страждає від сором'язливості й страху сказати щось неправильно. «Явище комунікативної впевненості є частковим стосовно загальної впевненості особистості. Чим більше людина спілкується, тим більше комунікативних умінь і навичок набуває, тим упевненіше почувається в різних ситуаціях. Процес людського спілкування асиметричний за природою. Хтось із співрозмовників у кожний конкретний момент трансформує інформацію відповідно до своїх поглядів, інтересів, мети. «Своє» для кожного із співрозмовників важливіше, ніж «чуже». Тому той, хто говорить, мусить долати бар'єр сприймання в тому, хто слухає: завойовувати його увагу і змушувати слухати себе, добиватися розуміння та потрібної відповіді. Для цього необхідна готовність налаштовуватись на партнера, враховувати його позицію, поважати його погляди. Не менш важлива у спілкуванні (взаємодії) готовність прийняти на себе відповідальність за встановлення контакту, а також за процес взаємодії в цілому» [33].

Якщо ж ці якості особистості недостатньо розвинені, тоді емпатія відіграє іншу роль: один співрозмовник мимоволі переймає в іншого і жести, й інтонацію, і загальний психічний настрій, і на якийсь час втрачає власну індивідуальність. «Під таким кутом зору вивчав емпатію американський психолог Р. Мей, визначаючи її як «вплив особистості». У цьому процесі діють переважно такі механізми емпатії, як емоційне зараження, ідентифікація, навіювання. Стає зрозуміло, що на характер перебігу взаємин впливає не лише ситуація, а й наявність певних особистісних рис партнерів. Тому, хто легко піддається впливу, притаманні не впевненість, пасивність, підвищена тривожність, конформність, навіюваність, сенситивність, сором'язливість. В

емпатії такої людини переважає емоційна складова. Через надмірний розвиток емоційного компонента високоемпатійна людина не може об'єктивно сприймати та оцінювати інших. Її альтруїстичні настанови та переконання, що всі люди, незалежно від їх вчинків, заслуговують на любов, розуміння та прощення, спричинюють виникнення у сприйманні ефекту «ореолу». Сенситивність високоемпатійного індивіда підсилює розгортання емоційного зараження та ідентифікації, загальмовує розвиток когнітивних механізмів емпатії та вольового регулювання процесом об'єднання, перетворює емпатію на явище, схоже на навіювання. А високий рівень навіюваності заважає особистості чинити спротив впливові іншої особи. Такі особливості співрозмовника допомагатимуть іншому – активному, егоцентричному, але уважному до вербальних та невербальних проявів співрозмовника, чинити вплив на партнера» [66].

Краща здатність до відокремлення від об'єкта взаємодії, збереження цілісності власного Я, потреб та інтересів сприяють достатній критичності мислення та дозволяють тверезіше оцінювати і ситуацію взаємодії, і співрозмовника. Ймовірно, що в емпатії такої людини будуть мінімально задіяні механізми емоційного зараження, ідентифікації та децентрації. А із складових переважатимуть когнітивна та предикативна, що дозволить управляти ситуацією: «прилаштуватись» до співрозмовника та вести його за собою. Якщо такі стосунки є тривалими в часі, то вони зумовлюють формування у залежного учасника взаємодії «симбіотичного типу особистості». Адже кожна людина більше орієнтується на задоволення власних потреб. Партнер-симбіотик по-своєму користуватиметься нерівністю взаємин. По-перше, він відчуватиме безпеку лише тоді, коли його взаємини з іншими перебувають на інтимній чи, щонайменше, дружній дистанції, інакше він відчуватиме невмотивовану тривогу, напруженість. По-друге, «приліпившись» до іншої, сильнішої особистості, людина-симбіотик делегує їй право вибору та активних дій, перекладає на неї відповідальність за прийняття рішень. Якщо

такі близькі стосунки руйнуються, то партнер відмовляється далі слугувати поводителем, а «симбіотик» шукає іншу особу, до якої можна було б «прирости» [5]. Однак інші люди негативно сприймають чийсь спроби «підлаштуватися». Це може відштовхнути навіть швидше, аніж «важкий» характер. Виникає парадокс: емпатія, що допомагає долати бар'єри сприймання та взаємодії, встановлювати близькі стосунки, провокує з'яву такого бар'єра.

Можливий інший варіант розвитку високоемпатійної особистості. Через надмірну чутливість така людина дуже ранима, її дуже легко образити, завдати болю. Надто емпатійна людина не витримує бездушних споживачів своєї доброти (Є. Головаха, Н. Паніна). Подібної думки дотримуються й представники психоаналізу та інших напрямків психотерапії (З. Фройд, Н. Мак-Вільямс, Ф. Перлз, Ф. Олпорт). Високоемпатійні особистості найчастіше зустрічаються серед їх клієнтів. Так, Н. Мак-Вільямс говорить, що особистості з надрозвиненою емпатією спрямовують гнівні реакції на самих себе, причому такі люди спонтанно і безконфліктно переживають почуття гніву, але у вони формі провини. Вони болісно усвідомлюють кожен із своїх егоїстичних проявів, ігноруючи водночас власні добрі вчинки. Зло і несправедливість завдають їм страждань, проте вони дуже рідко реагують у відповідь різко й агресивно [див. 33].

Такі особистості легко подобаються іншим і навіть викликають захоплення, оскільки спрямовують ненависть і критицизм частіше всередину, ніж назовні. Вони, як правило, великодушні, чутливі й терплячі до вад інших. Свої сумніви високоемпатійні особистості вирішують на користь інших, намагаючись зберегти взаємини будь-якою ціною. Посилена турбота про інших, ідеалізація їх дозволяє їм зменшити дистимічні страждання, знизити рівень тривоги, досягнути особистісної цілісності. Н. Мак-Вільямс вважає також, що наявність подібних особистісних рис обумовлює розвиток депресивних особистостей. Ці люди, як правило, високоморальні.

Чимало дослідників [18; 21; 84; 89] вказують на обов'язкову наявність серед складових емпатії знання та дотримання моральних норм, але особистості, незважаючи на те, що мають такий скарб, важко пристосовуються до життя. «Ф. Перлз описував явище прийняття особистістю чужих норм, настанов, способів дій та мислення без асиміляції їх як порушення меж особистості, визначаючи його як інтроєкцію. Надто розвинена емпатійність може бути аналогом інтроєкції – «невротичного механізму, за допомогою якого ми відсуваємо межу між собою та іншим світом так далеко всередину, що від нас майже нічого не залишається» [18]. Зрозуміло, що такий спосіб взаємодії засвоюється ще в дитинстві і активно впливає на формування заниженої самооцінки та переконання на кшталт: «Ти – хороший, Я – поганий». У такому випадку високоемпатійною людиною легко маніпулювати.

Спілкування як обмін інформацією обов'язково припускає психологічний вплив на партнера з метою зміни його поведінки, і ефективність комунікації вимірюється саме тим, наскільки вдалося це зробити. До цього можна додати зауваження А. Петровського: «Якщо скористатися метафорою, то істинна особистість – це своєрідне джерело потужної радіації, що змінює пов'язаних з цією особистістю людей». Теоретично усі людські вчинки можна розмістити по осі цінностей, крайніми полюсами якої були б «ставлення до іншої людини як до цінності – ставлення як до засобу». Проте більшість випадків взаємодії людей не належать до жодного з цих полюсів. У чистому вигляді об'єктне ставлення проявляється не часто, тому що, по-перше, викликає моральний осуд, а, по-друге, стає неможливим через протидію адресата впливу, котрий захищає своє право на суб'єктність [7].

Вчені не лише доводять позитивну роль маніпуляції в процесі спілкування, а й вчать, як протистояти впливові іншої особи. Адже особистість виховується не лише через засвоєння впливів навколишнього середовища, а й тому, що чинить їм опір. «Незважаючи на нашу віру в людський потенціал людини, ми не повинні закривати очі на те, що людські люди і тепер і, можливо,

завжди залишатимуться меншістю», – писав В. Франкл [92]. «Але саме тому кожен з нас відчуває виклик приєднатися до цієї меншості. Та вони стануть ще гіршими, якщо ми не робитимемо все, що нам під силу, аби поліпшити їх» [92]. Людські взаємини поряд з гідними й красивими почуттями та вчинками допускають і протилежні їм, і саме в таких випадках співчуття, розуміння, здатність прощати стають важливою умовою подальшого спільного життя та діяльності.

Щодня кожна людина в той чи інший спосіб виявляє толерантність, співчуття та розуміння, змінюючи інших чи змінюючись сама, відшуковуючи референтну групу відповідно до власних потреб, цінностей та інтересів, рис свого характеру і характеру партнерів, обставин взаємодії та етнокультурного контексту.

### **3.2. Біциклічна модель організації процесів соціального розуміння у ВНЗ**

У 2008 році апологет модульно-розвивальної системи освіти в Україні професор А.В. Фурман [див. 93-98] вперше презентував [93, с. 4] біциклічну модель організації процесів розуміння за інноваційно-психологічного часопростору та обґрунтував її базові категорії, принципи, концепти, а також виголосив схему нового бачення процесів соціального розуміння. Тут розуміння постало як повновагомий об'єкт професійного методологування, вивчається як нелінійна, фрагментарна, контекстуальна, ситуаційна, непередбачувана, подієва і багатопроцесна наявність-феномен-ефект.

Ця модель фіксує фази, ступені, домінанти, етапи, засадничі психокультурні процеси і механізми циклічного перебігу процесів зазначеного розуміння, котрі науково проектуються, а потім психомистецьки зреалізуються, зважаючи, з одного боку, на концептуальний формат



дидактичного модуля, з другого – на інноваційний досвід проходження вчителями та учнями, викладачами і студентами навчальних курсів, ще з іншого – на закономірності і параметри безперервної модульно-розвивальної взаємодії як реальної основи паритетної освітньої співдіяльності учасників організованого навчання (рис. 3.1). «У підсумку кожний наступник, мислєдїяльно освоївши двї фази (їнтелектуальне і духовне) і п'ять ступенїв (фактологїчне, змїстове, особистїсне, антиципує, креативне) розумїння, має змогу: максимально для свого потенцїалу розширити поле розумїння й, вїдповїдно, осмислення свїту завдяки актуалїзацїї певних пластїв соцїально-культурного досвїду, що органїзованї як окрема наукова чи навчальна дисциплїна; пїднятися вїд їнформацїйного та змїстового розумїння як базових процесїв означеного та осмисленого свїтосприйняття до антиципуєчого і креативного як вершинних, екзистенцїйних, мистецько-творчих; їстотно збагатити, зважаючи на повноту самозреалїзування свого позитивного розумового та особистїсного потенцїалу, їндивїдуальний досвїд новими контекстами і модусами значень і смислїв, що освоюються ним у процесї переходу вїд їнтелектуального розумїння до духовного; долучитися до групового зреалїзування взаємспрямованих механїзмїв занурення у найзмїстовнїші пласти соцїокультурного досвїду і водночас до вивільнення вїд їх обмежень в актах самопїзнання, самовизначення, самотворення й самоздїйснення, причому на пїдгрунтї конкретного освїтнього змїсту та з орієнтацїєю вїд почергового переважання спочатку процесїв пам'ятї, нацїння, мислення і пошукування, потїм переживання, збагачення, уявлення, прийняття і поширення, й насамкїнець – внутрїшньої свободи, креативности, спонтанности і творення; пїднятися вїд вихїдного буденного рївня розумїння (так зване «розумїння в буттї») до спонтанно-духовного, або ще освїтньо-екзистенцїйного розумїння буття, й у такий спосїб оптимїзувати своє розумове, соцїальне, рефлексивне і духовне зростання пїд час проходження певного навчального курсу в їнновацїйному часопросторї модульно-розвивальної освїти» [93, с. 4-5].

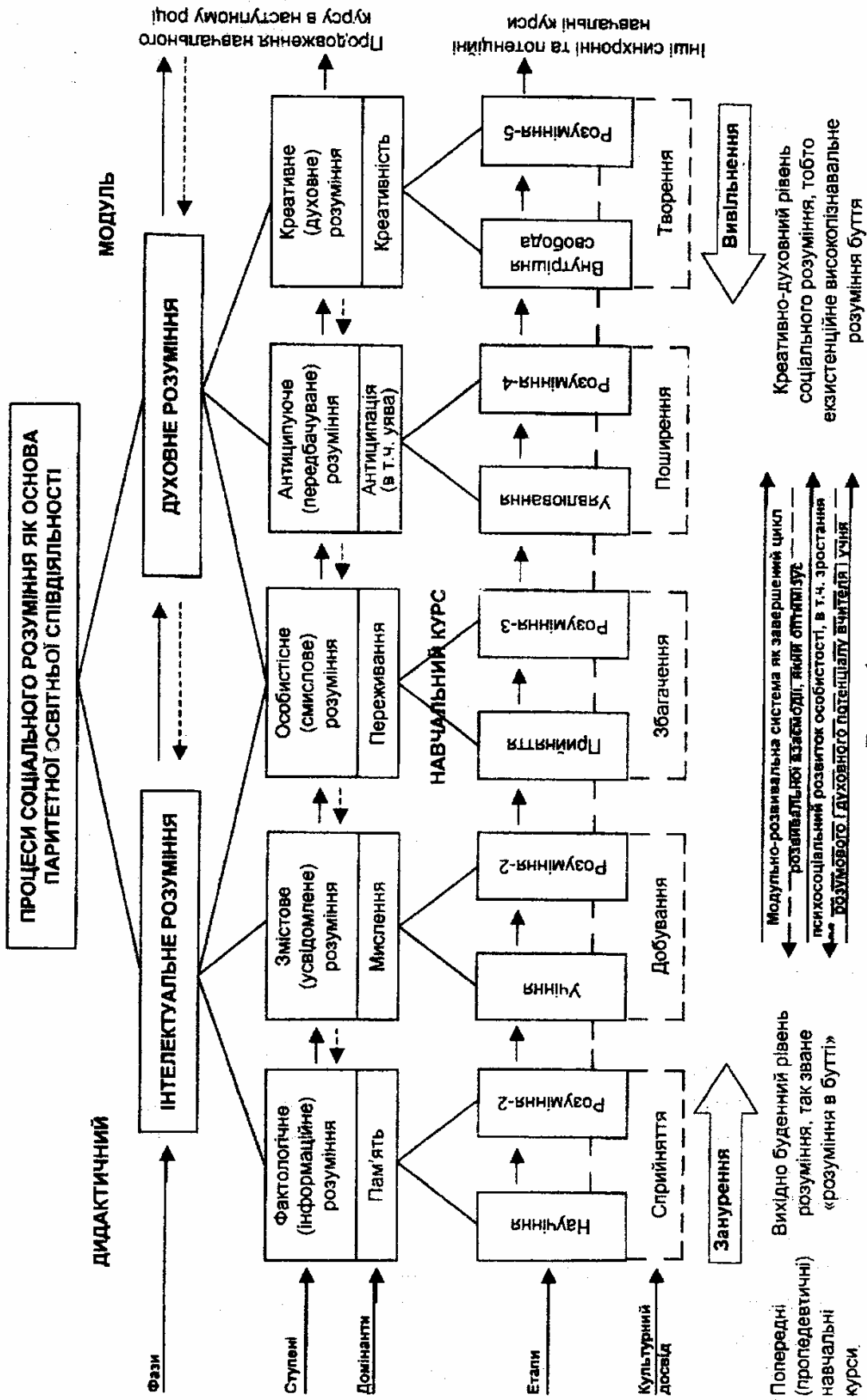


Рис. 3.1.

Повний функціональний цикл процесів соціального розуміння (за А.В. Фурманом) [93, с. 6]

Успішна багаторічна апробація науковою школою професора А.В. Фурмана вищезгаданої моделі у системі фундаментального соціально-психологічного експерименту з модульно-розвивального навчання [див. 96] у проекції на досвід професійного методологування [95] уможливили побудову А.В. Фурманом загальної методологічної, моделі організації процесів розуміння, що названа автором біциклічною, тобто подвійно циклічною (рис. 3.2). У зв'язку з цим А.В. Фурман так прокоментував наступні рефлексивні узагальнення.

«1. Проходження студентом навчального курсу може здійснюватися у формі психологічного занурення у зафіксований цим курсом фрагмент соціально-культурного досвіду. Тоді має місце своєрідна суб'єктна трансформація зовнішніх (культурних) засобів цього досвіду (передусім знань, умінь, норм, цінностей) шляхом діяльнісно-вчинкової причетності особистості до персоніфікованої реактуалізації його під час спільної освітньої діяльності у внутрішні надбання її ментальної неповторної індивідуальності. Це явище-процес і назване нами зануренням, яке щонайперше здійснюється у соціальній організації за допомогою мови і мовлення як найбільш універсальних опосередкованих способів культурного зростання особистості.

2. Соціально-психологічне занурення – це не лише основний механізм культурного розвитку особистості, а й чинник розгортання навчального та освітнього розуміння. І чим глибше студент вникає у значення, смисли і теоретичні сутності навчальної дисципліни, тим досконалішою за обсягом, структурою і функціональною цілісністю стає його розуміннєва активність. Водночас має місце обопільне спричинення у розвитку цих явищ: не тільки процеси занурення зумовлюють процеси внутрішнього і зовнішнього розуміння, а й перебіг останніх безпосередньо впливає на ефективність добування, збагачення, поширення та особистісного ситуаційного творення етнонаціонального досвіду за модульно-розвивального навчання.

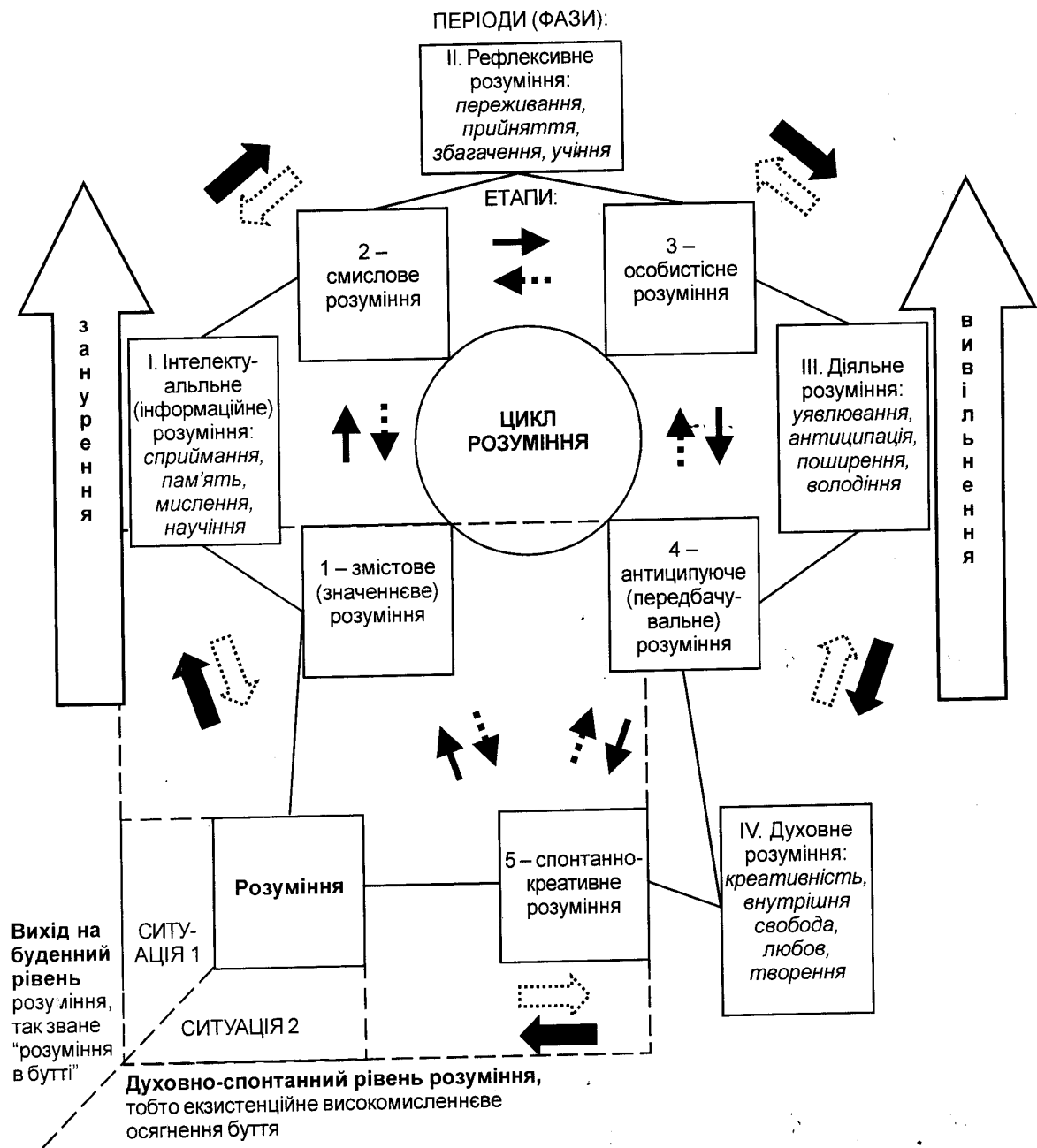


Рис. 3.2.

### Біциклічна модель організації процесів розуміння

(за А.В. Фурманом) [93, с. 7]

3. Закономірністю психодуховного розвитку у процесі організованої освітньої діяльності особистості є те, що здійснюється її поетапне занурення у соціально-культурний зміст певного навчального курсу в контексті розгортання тенденцій до внутрішнього вивільнення. Вихідний етап характеризується

пізнавальною поінформованістю, яка створює фактологічну базу наступної осмисленої мислеактивності, де природно переважають процеси пам'яті і навчання; перший вирізняється змістовною (теоретичною) мисленнєвою діяльністю, в якій студент набуває статусу повноцінного суб'єкта учіння, щораз означуючи своє поле пошукування; другий актуалізується як внутрішнє прийняття особистістю оточення і себе в ньому, але не стільки пізнавальними засобами, скільки афективними (переживання, інсайт, катарсис), коли перед учнем немов відкривається світ смислів і водночас він відкритий для цього світу; третій, завдяки особистісним детермінантам, чинникам та умовам, створює особливий місток між рефлексивним і діяльним видами розуміння, що дає змогу зліквідувати великий бар'єр між ними, створений традиційною системою вербального навчання; четвертий утворюється за переважання глибинно-антиципуючого осягнення досвіду за допомогою уяви, фантазії, уявлювання й результативно забезпечується не лише стратегічним передбаченням розвитку подій, або докладним мисленнєвим сценарієм (проектом) здійснення великих завдань, а й діяльною участю кожного у створенні власних інноваційних засобів і продуктів (учнівські міні-підручники, наукові проекти, мислесхеми, освітні сценарії, літературні твори тощо); п'ятий уможлиблюється тільки в освітній діяльності творчих особистостей, оскільки окреслює найвищі рівні практичного втілення духовного розуміння – спонтанно-креативне творення культурного досвіду за законами людської мудрості, краси, добра, свободи, гармонії. Це і є перше, або внутрішнє, коло-цикл розуміння.

4. Модульно-розвивальна система реалізує структурно-функціональну модель соціально-психологічного розуміння, відповідно до якої проходження наставником і настуником навчального курсу організується у чотири фази другого, або зовнішнього кола-циклу розуміння – інтелектуальне, рефлексивне, діяльне, духовне, котрі конкретизуються у сукупності різноаспектних процесів першого кола, у тому числі актів мисленнєвого відтворення особистістю зовнішнього і внутрішнього світів – сенсорно-інформаційних, пізнавальних,

мотиваційно-вольових, емоційно-антиципуючих і духовно-креативних, що й спричиняють глибинне осягнення значень, смислів, суті, контексту. При цьому освітнє розуміння становить важливу умову і водночас продукт спілкування та спільної освітньої діяльності учасників навчання, які у взаємодоповненні забезпечують проходження кожним п'яти рівнів особистісного розуміння, предметом якого є різні ступені-механізми внутрішнього прийняття соціально-культурного досвіду – сприйняття, добування, збагачення, поширення, творення» [93]. «Процес розуміння один одного являє собою своєрідний прогресуючий рух-поступ через різні рівні схожості, сутнісно постаючи функціональним соціальним процесом, який повідомляє нас про розвиток відношень як про послідовне серійне конструювання системи значень особистості ...» [109, с. 516]. У такий поліпроцесний спосіб технологічно організується модульно-розвивальна система як завершений цикл розвивальної взаємодії вчителя і учня, що оптимізує їхній психодуховний розвиток, у т.ч. зростання розумового, особистісного та морального потенціалу.

5. Модульно-розвивальна освітня технологія не просто враховує ситуативність розуміння і те, що перехід від ситуації 1 до ситуації 2 займає навчальний рік чи, принаймні, півріччя, а ще й психодидактично програмує оптимальну наступність гірлянд навчальних, виховних, рефлексивних і самореалізаційних ситуацій. На кожному новому періоді освітнього розуміння вчитель та учень, означуючи та осмислюючи ті чи інші навчальні обставини, ситуюють актуальний часопростір розвивальних взаємостосунків, вибудовують, реконструйовують і діють в особистісних проблемних, критичних, конфліктних і навіть кризових ситуаціях освітнього спрямування. У зв'язку з цим Г.П. Щедровицький пише, що «кожен розуміє через вплив на нього тієї ситуації, у якій він перебуває..., відповідно до своєї ситуації. І при цьому ми здебільшого це розуміння називаємо словом «смысл» [105, с. 46]. Тому в системі інноваційного навчання знання й уміння не становлять самоціль, а є підґрунтям різних діянь у змінних, практико зорієнтованих,

освітніх ситуаціях нормативного, аксіологічного та психодуховного змісту. І це закономірно, адже «для того щоб зрозуміти щось по справжньому, треба увесь час переводити це в дію. Тільки тоді, коли людина починає діяти, вона й з'ясовує, адекватно чи неадекватно зрозуміла. Тому що у самому розумінні немає відмінності між правильним і неправильним, ця відмінність визначається дією. Дія є критерій правильності розуміння» [78, с. 49].

6. Розгортання процесів соціального розуміння за інноваційної системи освіти здійснюється в актах внутрішньої-зовнішньої мови-мовлення студента, виявляючи мотиви, цілі, зміст адресованої йому інформації, дії, енергії. Тому в основі такого розуміння завжди знаходиться доцільне (практичне, уявне чи мисленнєве) перетворення предмета потреби, яке «співвідноситься із загальним смислом мети перетворення» [106, с. 271]. Водночас освітньо зорієнтована розуміннєва діяльність – це специфічно ментальний стан свідомості, коли особа усвідомила, прийшла до висновку, до впевненості, що ті її висновки-аргументації-уявлення є еквівалентними формі і змісту того чи іншого об'єкта-предмета, дії-впливу, або ж регулюванням інших людей [106, с. 488]. У цьому контексті, – пише психолог В.О. Янчук, – «конструювання значень, розуміння, схожість чи єдиносутність з іншою людиною є процесом нескінченного встановлення і зміни різних складових безперервного процесу відношення. При цьому психологічну схожість корисніше розглядати як продовжувальний активний процес конструювання, а не як певний стан» [109, с. 516].

7. Індивідуальний поступ кожного наступника до вищих рівнів (механізми, способи, форми) соціального розуміння, розпочинаючись фактологічним й завершуючись екзистенційним, забезпечує:

- а) смислове проникнення у сутність предметів,
- б) особливий ментально-мисленнєвий стан суб'єкта розуміння,
- в) інтимне прийняття предмета (об'єкта) розуміння у злагоді з ним, тобто його задіяння до власного співбуття,

г) виникнення і формування у свідомості освітньої діяльності і соціального мислення [98, с. 13].

На вершині навчального порозуміння – цілеспрямоване творення особистістю духовних потреб і вчинків, етнонаціонального і власного ментального досвіду за законами істини, добра, краси, гармонії, вічності.

Отже, констатує А.В. Фурман, «за модульно-розвивальної системи навчальний процес організується за закономірностями соціального розуміння, яке на рівнях:

а) загального – це соціально організований перехід індивіда від буденних, генетично первинних форм розуміння (так званого розуміння в бутті, яке наслідується у перші роки його життя) до високопізнавального розуміння буття і власного Я у ньому, найвищими рівнями (формами) якого є уявно-антиципуюче і духовно-креативне розуміння;

б) особливого – це спільна, проблемно-діалогічна активність учителя та учнів, котра спрямована на формування в обох взаємодіючих сторін цілісності світо- й авторозуміння; основні ознаки цієї цілісності: а) конкретність (за Гегелем – єдність різного), б) визначеність (скінченність, обмеженість цілого), в) системність (упорядкованість, структурність), г) здатність до саморозвитку (розвитку, дозрівання, освоєння, кристалізації, самоактуалізації тощо);

в) одиничного – зовні оптимізоване суб'єктно-особистісне продукування за допомогою наявних психосоціальних засобів онтологічних моделей-інваріантів духовно-практичного буття особи, що спричинюють розвиток і прискорене зростання її конструктивних людських потенцій, здібностей, активності, вчинків, творчості [10, с. 12];

г) конкретного – відображає ситуаційність і контекстність розуміння як процесу й водночас як одну із центральних людських функцій, котрі означають здійснення акту пристосування всього, що сприймається, осмислюється, переробляється чи твориться людиною відповідно до своїх дій у певній ситуації, або внутрішньої роботи з організації низки нових дій із тими чи



іншими образами, знаками, символами, текстом чи часопросторовим контекстом; відтак розуміння потребує зважених діянь у конкретних ситуаціях, які, зі свого боку, є критерій його правильності і повноти;

д) універсального – це найвагоміша процедура осягнення чи породження як смислу, так і смислових модулів, гірлянд, полів і навіть онтологій, котра спричиняє потребу в пізнанні та мисленні й становить певний спосіб експлікації того, що визначально передзадано (наприклад, у життєвій ситуації чи тексті), або продукування нового знання у єдності з іншими аналітичними та рефлексивними процедурами; водночас воно передбачає інтерпретацію та можливість переінтерпретації символів, схем, моделей, текстів, також його визначення як «інтуїтивного проникнення одного життя в інше» (В. Дільтей [38]), як передумови будь-яких мисленневих процесів, актів і діянь; отож у цьому методологічному ракурсі розуміння – це «онтологічне визначення людського буття, яке задає його непереборний горизонт» (М. Хайдеггер [101]), пошук герменевтикою смислу в ролі власного предмета і водночас процедур приписування значень, уміння діяти відповідно до соціокультурного контексту, а відтак і таке онтологічне самовизначення людини, котре повноформатно наявне у площині її практичного ставлення до світу і практичності розуму зокрема, коли розуміння утверджується як властивість природно створеної події» [див. 93].

Пропонована А.В. Фурманом біциклічна модель задає нове бачення процесів соціального розуміння головню завдяки методологічному зреалізуванню постмодерністського настановлення стосовно:

«а) нелінійності реального процесного перебігу розуміння як специфічної психосоціальної динаміки і воднораз непересічної події-факту;

б) фрагментарності впливу як минулого (тенденція), так і майбутнього (інтенція) на саморозгортання процесів розуміння Вчителя і Учня у контексті їх організованої освітньої взаємодії;

в) контекстуальності актуалізованих актів означення та осмислення, котрі у структурно-функціонально-спонтанному потоці розуміння організуються принаймні двоциклічно; відтак кожен із нас конструює значення і здобуває смисли із різних наявних форм співбуття (візуальні картини, часопросторова динаміка подій, тексти тощо);

г) ситуаційності реального руху-перебігу процесів розуміння, котра конструюється людиною під загальним впливом контекстуальності суспільного життя і з допомогою таких найвагоміших для руху-поступу цих процесів засобів, як значення і смисл; причому перше – розкодовується, набувається, конструюється, а другий – породжується, відкривається, твориться;

д) непередбачуваності розуміннєвого осягнення моментів довкілленнево організованого теперішнього, тому будь-яке смислопородження двоспрямоване, тобто задає шлях, який смисл наслідуює і який він примушує розгалужуватися, а розгортання розуміннєвого потоку біциклічне, де кожний цикл являє собою динамічно пульсуюче віяло імовірних виборів залежно і від психодуховних форм того, хто породжує процеси розуміння, і від актуальної лінії адаптації, і від того чи іншого соціокультурного контексту;

е) подієвості як своєрідного дискретного підсумку розуміння-феномена-ефекта, який є неповторно унікальний, зважаючи на непересічність як внутрішнього світу людини з її центром Я, так і на ситуаційний та середовищний контексти її життєреалізування;

є) звідси багатопроцесність перебігу розуміннєвих процедур, котра не лише задає певний обсяг означування та конкретну вагомість осмислення, а й може теоретично (ідеально) проектуватися як основа інноваційних освітніх систем і технологій.

У цьому сенсі для безсумнівним є те, що за модульно-розвивальною освітою майбутнє, вірогідно віддалене і вкрай нелінійне. Проте це не означає, що його не потрібно наближувати, причому не тільки мисленнево, рефлексивно чи проектно, а й активними діями і публічними подієвими акціями у різних

суспільних вимірах громадянського сьогодення, професіоналізуючи і навіть інституціоналізуючи продуковану нами багатоканальну інноваційність соціогуманітарного спрямування» [93, с. 8-12].

### **3.3. Диференційно-психологічний аналіз емпатії як чинника соціального порозуміння**

Для підтвердження результатів цього дослідження нами використаний тест-опитувальник емпатійної спрямованості особистості (див. додаток). Дослідження проводилося на базі Юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету (45 досліджуваних). Дані факторного аналізу дозволяють вважати тестовий конструкт концептуально валідним, тобто можна розглядати його як інструмент діагностики емпатійної спрямованості.

У ході кореляційного аналізу між якісними та змістовними показниками емпатії отримано такі результати:

1) аналіз зв'язків між окремими показниками емпатійної спрямованості виявив значущі позитивні кореляції, які поєднуються у самостійні групи (блоки). Ці поєднання характеризують спрямованість емпатії на соціальне оточення (Ер; Еп; Епп); природу (Ефа; Ефл; Енс); на події, які відбуваються у різних часових інтервалах (Ерет; Ем). Показники Еарт (емпатія до героїв художніх творів) та Еаут (аутоемпатія) мають одиничні кореляційні зв'язки із зазначеними блоками показників;

2) результати кореляційного аналізу між якісними та змістовними показниками емпатії представлені на рис. 3.3.

Емоційна емпатія (Ее), частіше за інші модальності, виявляється у соціальній сфері, у спілкуванні з іншими людьми як в актуальних, тобто, «тут і зараз» ситуаціях (тісний зв'язок показника Ее з блоком параметрів, що характеризують соціальний характер емпатійної спрямованості), так і в

ситуаціях, що умовно переживаються з приводу подій минулого чи майбутнього. Дійова емпатія (Де) не спрямована на об'єкти природи, що, можливо, свідчить про відмовлення від об'єктів природи як сфери прояву емпатичних переживань та дій.

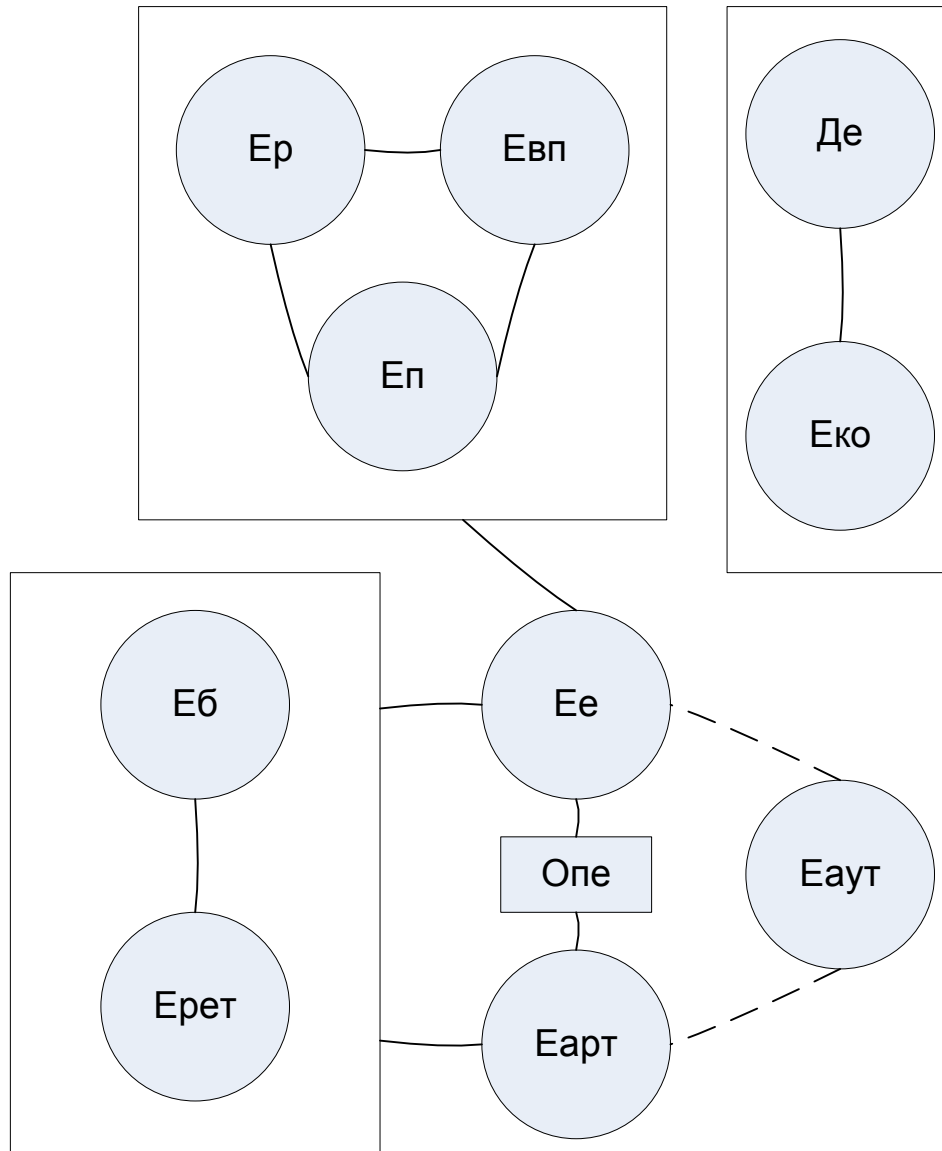


Рис. 3.3.

**Кореляційна плеяда якісних (модальнісних) та змістовних  
(емпатична спрямованість) показників емпатії**

Де: Ee – емоційна емпатія; Де – дійова емпатія; Eаут – аутоемпатія; Eарт – емпатія до героїв художніх творів; Ep, Ep, Evp – спрямованість емпатії на соціальне оточення; Eb, Eрет – спрямованість на події в часопросторі; Oпе – особливості прояву емпатії.

Кореляційний аналіз виявив наявність позитивних зв'язків між якісними та змістовними показниками емпатії та майже з усіма параметрами психологічної проникливості (зіркість, спрямованість на розуміння іншої людини, соціальна інтуїція, схильність до психологічної інтерпретації) та товариськості (ініціативність у спілкуванні, легкість, виразність як у широкому, так й у вузькому колі спілкування).

Результати кореляційного аналізу між якісними (модальнісними) та змістовними (емпатична спрямованість) показниками емпатії та широким спектром властивостей особистості виявили тенденцію, що свідчить про групування коефіцієнтів кореляцій навколо якісних показників емпатії, з одного боку, та змістовних, – з іншого. Даний факт підтверджує наші уявлення про структуру емпатії.

Аналіз кореляційних зв'язків між показниками емпатії (якісними та змістовними) та емоційності показує, що найбільш емпатичними є особи, які схильні до негативних переживань за типом С та П.

Диференційно-психологічний аналіз емпатії здійснювався за допомогою якісного аналізу даних (метод «асів» і «профілів»). Психологічні особливості вивчалися у групах досліджуваних, що відрізнялися:

а) за модальнісним типом емпатії (домінування одного з якісних показників емпатії Ее, Ке, Пе, Де);

б) за типом емпатійної спрямованості (домінування високих або низьких значень загального показника емпатичної спрямованості; домінування одного з показників емпатійної спрямованості, тобто переважний вибір конкретної сфери життєдіяльності для прояву емпатійних переживань);

в) за типом емоційності (стійка схильність до переживань емоцій певної модальності).

Використання якісного аналізу дозволило вивчити та описати психологічні портрети типових представників виділених груп. Аналіз профілів

емпатійної спрямованості в групах із різним якісним (модальнісним) типом емпатії було встановлено, що певному якісному типу емпатії відповідає вибір певних об'єктів емпатійних переживань. Це означає, що суб'єкт виявляє властиву йому особливість емпатії, тобто «улюблену» емпатичну модальність у найбільш комфортній для нього сфері життєдіяльності. Так, емпатія представників емоційно-емпатійного типу виявляється переважно у соціальній сфері; когнітивно-емпатійному типу властиво виявляти дану модальність емпатії по відношенню до об'єктів природи, навколишнього світу; предиктивно-емпатійний тип спрямовує свою емпатію на осіб, що належать до вузького кола спілкування і, нарешті, представники дієво-емпатійного типу виявляють емпатію у професійному спілкуванні.

В результаті аналізу профілів груп досліджуваних з різними поєднаннями показників емпатії та емпатійної спрямованості встановлено, що представники виділених груп відрізняються специфікою психологічної проникливості, товарищкості та факторної структури особистості. Дослідження профілів означених рис дозволило знайти міжгрупові розбіжності та описати психологічні портрети типових представників даних груп у контексті широкого спектру властивостей особистості, що вивчається.

У роботі особливого значення мало дослідження індивідуально-типових особливостей емпатії та емпатійної спрямованості в осіб з різним типом емоційності (рис. 3.4).

Аналіз профілів показав, що найвищі значення загальних показників емпатії та емпатійної спрямованості виявляє група з домінуванням емоційної модальності П (печаль); найнижчі – група досліджуваних з домінуванням модальності Г (гнів).

Встановлено, що в групах з домінуванням полімодальних типів емоційності, в яких однією домінуючою емоцією є емоція модальності Г (гнів), виявлені низькі значення більшості якісних показників емпатії. Це свідчить про те, що стійка схильність до переживання емоції модальності Г (гнів) в значній

мірі знижує схильність до емпатії. Доведено, що кожний тип емоційності має не тільки своєрідне якісно-кількісне поєднання показників, що входять до модальнісної (якісної) структури емпатії, але й характеризується певними емпатійними перевагами (емпатійною спрямованістю). Можна сказати, що кожному типові емоційності властива своя специфіка емпатії.

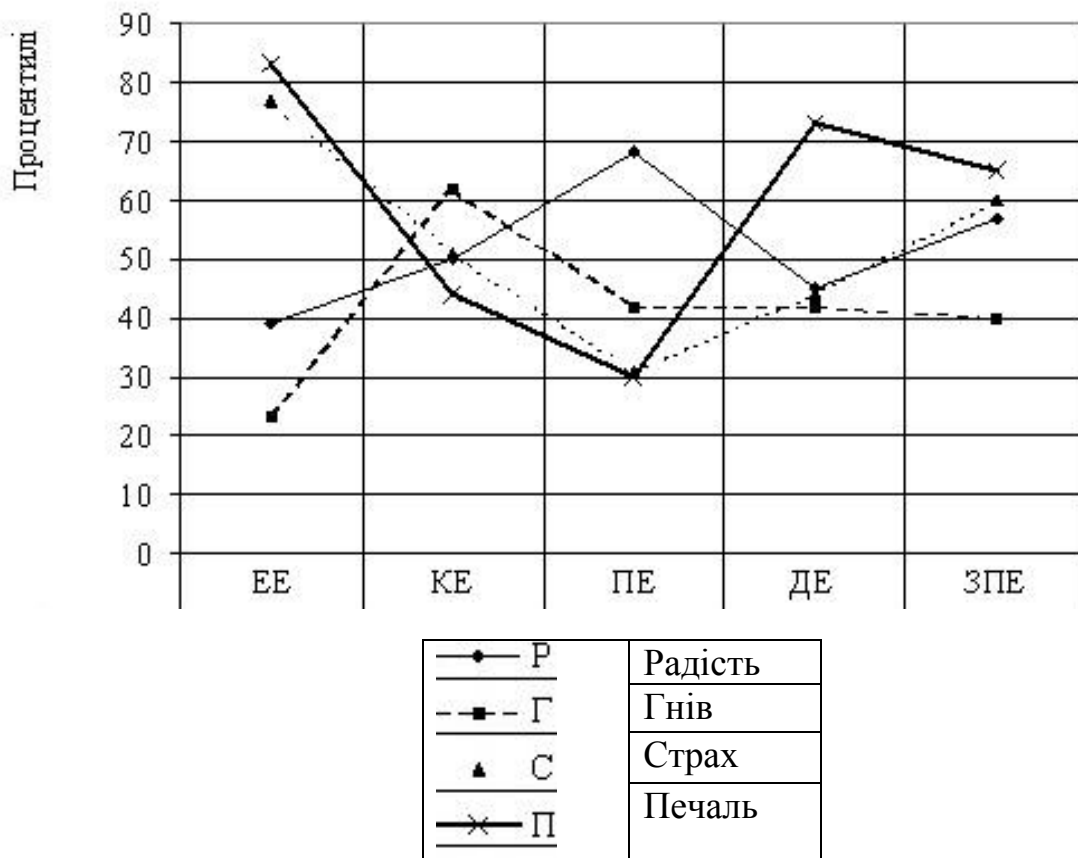


Рис. 3.4.

### Профілі якісних показників емпатії в осіб з різним типом емоційності

Де: Ее – емоційна емпатія; Ке – когнітивна емпатія; Пе – предикативна емпатія; Де – допомога в емпатії; Зпе – загальний показник емпатії.

Представники типу емоційності Р (радість) характеризуються схильністю до предиктивної (ПЕ+) і когнітивної емпатії (КЕ+). Ці особливості емпатії виявляються переважно у вузькому колі спілкування (ЕР+), у професійному спілкуванні (ЕП+), вони також пов'язані з подіями минулого (ЕРет+) та

майбутнього (EM+). Останній факт свідчить про те, що представникам цього типу емоційності притаманна схильність до фіксування на проблемах минулого або майбутнього й одночасно невміння жити за принципом «тут і тепер».

Об'єктом співчуття, співпереживання, турботи для «Р» є не люди взагалі, а їхнє близьке оточення. Їм властиве радісне ставлення до життя, яке ніби захищає таких суб'єктів від усіх болісних проявів навколишнього світу. Подібна тенденція виявляється також у відсутності емоційного відгуку на події, що відбуваються з героями художніх творів.

Представникам Г(гнів)-типу емоційності властиво вміння розуміти стан іншої людини (KE+) при відсутності емоційного співпереживання, співчуття (EE-), прогнозування її афективних реакцій (PE-) та бажання надати їй допомогу (DE-). Співчуття «Г» спрямовано, в основному, тільки на нього самого (EAут+). Виняток становить лише показник ЕФл (емпатія до рослин), що можна пояснити тим, що рослини для нього є об'єктом емпатії, що не потребують ніякої відповідальності, вимог і активної допомоги. У порівнянні з представниками інших емоційних типів, тільки «Г» не фіксовані ні на минулому (ERет-), ні на майбутньому (EM-) і перебувають у «теперішньому» часі.

Представників С(страх)-типу емоційності властива підвищена емоційна чутливість, що виявляється у розумінні переживань іншої людини (KE+), емоційної підтримки та уваги до неї (EE+), при відсутності вміння прогнозувати її поведінкові реакції в емпатогенній ситуації (PE-) та надати допомогу (DE-). Особливості емпатії «С» виявляються тільки у близькому колі спілкування (EP+), де він відчуває себе безпечно.

Представникам П(печаль)-типу емоційності притаманні не тільки співпереживання, співчуття, турбота (EE+) про людей, але й активна їм допомога (DE+). Вони не завжди можуть зрозуміти емоційні стани та переживання іншої людини (KE-), передбачити її наступні дії (PE-). Схильність до альтруїстичної поведінки виявляється у близькому колі спілкування (EP+).



Яскравою характеристикою досліджуваних цієї групи є їхня фіксованість на проблемах минулого (ERet+) та схильність до переживань із приводу того, що може статися з ними та їхніми близьким оточенням у майбутньому (EM+). Пояснення цього містяться у психологічній сутності домінуючої емоції П.

Таким чином, результати теоретико-емпіричного дослідження дозволяють зробити наступні висновки. Емпатія розуміється як відносно стійка, інтегральна властивість особистості, що виявляється: а) у здібності емоційно відгукуватися на переживання іншої людини (іншого об'єкту емпатії), у розумінні його емоційних станів, у передбаченні афективних реакцій, в активному намаганні допомогти; б) у спрямованості на певний об'єкт емпатійних переживань. Аналіз психологічних досліджень дозволив теоретично визначити та емпірично дослідити конкретні показники емпатії, що представляють один з аспектів змістовного рівня психічного, а саме, емпатійну спрямованість особистості. Емпатійну спрямованість на даному етапі дослідження ми не розглядаємо в контексті морально-етичного аспекту, а розуміємо як прояв емпатичних переваг, як «вибір» суб'єктом тих об'єктів, тих сфер життєдіяльності, по відношенню до яких первинно виникають емпатійні переживання суб'єкта і де найбільш яскраво виявляється індивідуальна своєрідність емпатії.

Осіб зі схильністю до емпатійних переживань у соціальній сфері відрізняє соціальна сміливість, товариськість, доброзичливість, легкість у спілкуванні та подоланні труднощів, ініціативність, делікатність, дипломатичність, турботливість (A+), нечутливість до загрози, відсутність почуття провини (H+, O-). Представники групи з домінуванням аутоемпатичних тенденцій характеризуються інторовертованістю, відсутністю співчуття до іншої людини, дефектом сумлінності (G-). Вони оптимістичні, задоволені життям (L-, Q4-), центровані на собі, байдужі до оцінок, думок та почуттів інших людей, несамокритичні, «не знайомі» з почуттям провини (O-). Особи із домінуючою схильністю емпатичних переживань до навколишнього світу характеризуються

як спокійні, стримані, соціально несміливі ( $Q_4-$ ), інтравертовані ( $Q_{IV}$ ), байдужі до критики та як такі, що не переймаються почуттям провини ( $O-$ ). Група осіб із домінуванням емпатійної спрямованості на події минулого та майбутнього відрізняються реалістичністю та прагматичністю, простотою смаків та прозаїчністю уяви. Вони надійні, чесні та сумлінні ( $M+$ ). Мають яскраво виражену потребу у спілкуванні, завжди готові до співробітництва, уважні і доброзичливі по відношенню до людей ( $A+$ ). Група людей, що мають схожий модальнісний тип емпатії, демонструють схожу емпатійну спрямованість і саме цим відрізняються від представників інших типів емпатії.

### **Висновки до розділу III**

Вміння підтримувати емоційний контакт, демонструвати позитивне емоційне ставлення до почуттів іншого, здатність відчувати його стан, виявляти співпереживання, допомагає повернути до себе співрозмовника, впливати на його поведінку, а протягом тривалішого періоду – й на особистісний розвиток взагалі. А це дуже важливо, зокрема, в соціально-педагогічній та психокорекційній діяльності соціального працівника.

З одного боку, на формування емпатійної спрямованості впливає життєвий і професійний досвід особистості: виявлені відмінності в показниках емпатійної спрямованості в осіб, що відрізняються за віком, рівнем освіти, життєвим та професійним досвідом. З другого боку, доведено, що емоційність, як стійка властивість індивідуальності, впливає на структуру не тільки якісних (модальнісних) показників емпатії, а й визначає індивідуальну специфіку емпатійної спрямованості: групи людей, що мають схожі індивідуально-особистісні особливості емоційності, характеризуються схожими поєднаннями показників емпатії. Це зумовлено психологічною сутністю емоцій, що містить кожна емоційна модальність.

Розгортання процесів соціального розуміння за інноваційної системи освіти здійснюється в актах внутрішньої-зовнішньої мови-мовлення студента, виявляючи мотиви, цілі, зміст адресованої йому інформації, дії, енергії. Тому в основі такого розуміння завжди знаходиться доцільне (практичне, уявне чи мисленнєве) перетворення предмета потреби, яке «співвідноситься із загальним смислом мети перетворення».

Розглянута в цьому розділі біциклічна модель А.В. Фурмана задає якісно нове бачення процесів соціального розуміння головно завдяки методологічному зреалізуванню постмодерністського настановлення стосовно нелінійності реального процесного перебігу розуміння; фрагментарності впливу минулого і майбутнього на саморозгортання процесів розуміння у контексті їх освітньої взаємодії; контекстуальності актів означення та осмислення; ситуаційності реального руху-перебігу процесів розуміння; непередбачуваності розуміннєвого осягнення моментів довкілнєво організованого теперішнього; подієвості як своєрідного підсумку. Це зумовлює багатопроцесність перебігу розуміннєвих процедур, котра не лише задає певний обсяг означування та конкретну вагомість осмислення, а й ідеально проектується як основа інноваційних освітніх систем і технологій.

## ВИСНОВКИ

1. У ході виконання роботи нами визначені основні підходи в осмисленні процесу соціального розуміння, починаючи із філософії античного світу і завершуючи новітніми постмодерністськими концепціями. Досліджений внесок теологічного, персоналістського, онтологічного і логіко-лінгвістичного підходів в розробку теорії розуміння, згідно з якими розуміння визначається як роздум над текстом і метод розуміння прихованої в ньому інформації, що враховує зовнішні і внутрішні чинники, та як спосіб існування людини. Соціальне розуміння є процесом встановлення певного (функціонального, субординаційного, наочно-логічного) відношення між компонентами та знання.

2. На основі історико-культурного контексту сформований понятійний апарат соціального розуміння, який містить такі поняття, як текст, передрозуміння, саморозуміння, горизонт розуміння, початкова клітинка розуміння, рівні розуміння, контекст розуміння, віра, розум, істина, коло герменевтики, образ, символ, знак, архетип, свобода. Зокрема, архетип, як центральне поняття соціального розуміння, є універсальною культурно-історичною формою, яка містить в згорнутому вигляді інформацію про навколишній світ і є найефективнішим способом взаємодії з ним, має вплив на поведінку людини.

3. У роботі з онтологічного, гносеологічного, методологічного і світоглядного аспектів систематизовані чинники, що впливають на процес розуміння, у тому числі форми і способи діяльності людей, історично утверджена система цінностей, набір інструментів пізнання та технології їх застосування, стереотипи поведінки, наявні звички, приховані мотиви, інтуїція.

4. Проведений у роботі історичний аналіз розвитку розуміння у класичній філософії, соціальній психології та теоретичній соціології дозволив прослідкувати еволюцію розуміння від процедури і мистецтва до категорії,

принципу і методу, а також визначити основні етапи в розвитку розуміння як пізнавального інструмента (риторико-екзегетичний, герменевтико-аксіологічний, лінгвістико-онтологічний, етико-прагматичний). Встановлена необхідність доповнення історичного аналізу процесу розуміння логічним, у зв'язку з чим розуміння досліджено в наступних модусах: гносеологічному (розуміння як метод пізнання), семіотичному (розуміння як техніка розкриття змісту знаків), онтичному (розуміння як принцип, що конститує соціальну реальність), етико-комунікативному і праксеологічному (розуміння як парадигма, котра задає форми ненасильницької взаємодії).

5. Встановлено, що соціальне розуміння отримує статус парадигми у зв'язку з формуванням нового типу раціональності, що проявляє себе на синтетичному етапі в розвитку розуміння; подані основні характеристики розуміння як парадигми (універсальність, триєдиність онтологічної, методологічної і аксіологічної значущості, інтеграція теоретичної і практичної спрямованості).

6. Соціальне розуміння є збагненням значення того або іншого явища, його місця в світі, функцій в системі цілого, допомагає розкрити нескінченні смислові глибини людського буття. Діалог розглядається в герменевтиці не тільки як акт спілкування двох осіб, він цікавий відношенням між інтерпретатором і текстом. Соціальна герменевтика вважає єдино доступним і цінним світ людського спілкування. Світ культурних цінностей усередині нього складає мову, за допомогою якого повинні зрозуміти і тлумачитись всі складові соціальної культури.

7. Розгортання процесів соціального розуміння за інноваційної системи освіти здійснюється в актах внутрішньої-зовнішньої мови-мовлення студента, виявляючи мотиви, цілі, зміст адресованої йому інформації, дії, енергії. Тому в основі такого розуміння завжди знаходиться доцільне перетворення предмета потреби, яке співвідноситься із загальним смислом мети перетворення. Водночас освітньо зорієнтована розуміннева діяльність – це специфічно

ментальний стан свідомості, коли особа усвідомила, прийшла до висновку, до впевненості, що ті її висновки-аргументації-уявлення є еквівалентними формі і змісту того чи іншого об'єкта-предмета, дії-впливу, або ж регулюванням інших людей.

8. На прикладі біциклічної моделі соціального розуміння А.В. Фурмана констатовано, що індивідуальний поступ студентів до вищих рівнів соціального розуміння, розпочинаючись фактологічним й завершуючись екзистенційним, забезпечує смислове проникнення у сутність предметів, особливий ментально-мисленнєвий стан суб'єкта розуміння, інтимне прийняття об'єкта розуміння у злагоді з ним, тобто його задіяння до власного співбуття, виникнення і формування у свідомості освітньої діяльності і соціального мислення. Вінцем соціального розуміння є цілеспрямоване творення особистістю духовних потреб і вчинків, етнонаціонального і власного ментального досвіду за законами істини, добра, краси, гармонії, вічності.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абушенко, В.Л. Понимание // Новейший философский словарь / Сост. и гл. науч. ред. А.А. Грицанов; науч. ред. М.А. Можейко, Т.Г. Румянцева; отв. секр. и ред. А.И. Мерцалова. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 767–769.
2. Автономова, Н. С. Понимание и язык / Н. С. Автономова // Познание и язык. Критический анализ герменевтических концепций. – М.: АН СССР Ордена Труда. Красн. Знамени Ин-т философии, 1984. – С. 5-22.
3. Автономова, Н. С. Понимание, разум, метафора / Н. С. Автономова // Понимание как философско-методологическая проблема (Материалы «Круглого стола»); часть первая // Вопросы философии. – 1986. – № 7. – С. 79-81.
4. Адорно, Т. В. К логике социальных наук / Т. В. Адорно // Вопросы философии. – 1992. – №10. – С. 76-86.
5. Алексеев, И. С. Об универсальном характере понимания / И. С. Алексеев // Понимание как философско-методологическая проблема (Материалы «Круглого стола»); часть первая // Вопросы философии. – 1986. – № 7. – С. 73-74.
6. Амонашвили, Ш. А. Как живете, дети?. – М.: «Просвещение», 1986. – 174 с.
7. Андреева, М. К проблематике психологии социального познания Электронный ресурс / М. Андреева. <http://psyfiles.dtn.ru>
8. Антисери, Д. Эпистемология и герменевтика / Д. Антисери // Вестник Московского университета: Серия 7. – Философия. – 2001. – №3. – С. 327.
9. Апель, К.-О. Трансформация философии / К.-О. Апель; пер. с нем. В. Куренного, Б. Скуратова. – М.: Логос, 2001. – 344 с.

10. Аристотель. Сочинения в четырёх томах : т. 2 / Аристотель ; ред. З.Н. Микеладзе. – М.: «Мысль», 1978. – 687 с.
11. Арон, Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон ; общ. ред. и предисл. П. С. Гуревича. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Политика», 1992. – 608 с.
12. Атаманских, Е. А. Герменевтика, плюрализм и неотрейдизм / Е. А. Атаманских, К. Н. Любутин, А. В. Перцев // Герменевтика: история и современность : (Критические очерки). – М.: Мысль, 1985. – С. 179-203.
13. Бабушкин, В. У. О двух моделях понимания / В. У. Бабушкин // Загадка человеческого понимания / Под общ. ред. А. А. Яковлева ; сост. В. П. Филатов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 160-175.
14. Барбасов, А. В. Понимание в футурологическом мышлении / А. В. Барбасов // Объяснение и понимание в социальном познании. – М.: АН СССР, Ин-т философии, 1990. – С. 39-50.
15. Бахтин, М. М. К методологии гуманитарных наук / М. М. Бахтин // Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества. Изд. 2-е. – М.: Искусство, 1986. – 444 с.
16. Бахтин, М. М. К философским основам гуманитарных наук / М. М. Бахтин // Бахтин, М. М. Собрание сочинений : т. 5. – Работы 1940-х -начала 1960-х годов. – М.: «Русские словари», 1997. – С. 7-10, 386-401.
17. Бендикс, Р. Образ общества у Макса Вебера / Р. Бендикс // М. Вебер. Избранное. Образ общества / М. Вебер ; пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – С. 567-588.
18. Бергер, П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. Е. Руткевич. – Москва: «Academia-Центр» «МЕДИУМ», 1995. – 323 с.
19. Бибихин, В. В. Понять другого / В. В. Бибихин // Загадка человеческого понимания / Под общ. ред. А. А. Яковлева ; сост. В. П. Филатов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 338-344.



20. Библер, В. С. Михаил Михайлович Бахтин, или Поэтика культуры / В. С. Библер. – М.: Прогресс, Гнозис, 1991. – 176 с.
21. Бойко, В.В. Методика диагностики уровня эмпатических способностей / Практическая психодиагностика. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 1999. – С. 486 – 492.
22. Бондаренко, О. Ф. Разговор с психотерапевтом. – К., 2003. – С. 58 – 61.
23. Бутенко, И. А. Практическая герменевтика социологов-феноменологов / И. А. Бутенко // Вопросы философии. – 1984. – №7. – С. 104-111.
24. Быстрицкий, Е. К. Научное познание и проблема понимания / Е. К. Быстрицкий. – К.: Наукова думка, 1986. – 134 с.
25. Быстрицкий, Е. К. Понимание и практическое сознание / Е. К. Быстрицкий // Загадка человеческого понимания / Под общ. ред. А. А. Яковлева; сост. В. П. Филатов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 25-38.
26. Васильев, С. А. Синтез смысла при создании и понимании текста: Философские проблемы / С. А. Васильев ; АН УССР ; Ин-т философии. – К.: Наукова думка, 1988. – 240 с.
27. Волков, Ю. Г. Социология: история и современность / Ю. Г. Волков, В. Н. Нечипуренко, С. И. Самыгин. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. – 672 с.
28. Всемирная энциклопедия: Философия. XX век / Главн. науч. ред. исост. А. А. Грицанов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2002. – 976 с.
29. Габитова, Р. М. «Универсальная» герменевтика Фридриха Шлейермахера / Р. М. Габитова // Герменевтика: история и современность : (Критические очерки). – М.: Мысль, 1985. – С.61-96.

30. Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики : пер. с нем. / Х.-Г. Гадамер ; общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.

31. Гадамер, Х.-Г. Текст и интерпретация Электронный ресурс. : из немецкофранцузских дебатов с участием Ж. Деррида, Ф. Форгета, М. Франка, Х.-Г. Гадамера, И. Грайша и Ф. Ларуелля / Х.-Г. Гадамер // Герменевтика и деконструкция / Под ред. В. Штегмайера, Х. Франка, Б.В. Маркова. – СПб, 1999. – С. 202-242.

32. Гидденс, Э. Девять тезисов о будущем социологии / Э. Гидденс // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем : альманах. – Т. 1. – М., 1993. – С. 57-82.

33. Головаха, Е. И., Панина, Н. В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Наукова думка, 1989. – 181 с.

34. Грязнов, А. Ф. Естественный язык и понимание культурно-исторических феноменов / А. Ф. Грязнов // Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания / Отв. ред. и сост. И. Т. Касавин. – М.: Политиздат, 1990. – С. 239-255.

35. Гуменюк, О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: Монографія. – Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.

36. Гусев, С. С. Проблема понимания в философии : философско-гносеологический анализ / С. С. Гусев, Г. Л. Тульчинский. – М.: Политиздат, 1985. – 192 с.

37. Деррида, Ж. Структура, знак и игра в дискурсе гуманитарных наук / Ж. Деррида // Деррида, Ж. Письмо и различие. – М.: Академический Проект, 2000. – 495 с. – («Концепции»). – С. 445-466.

38. Дильтей, В. Воззрение на мир и исследование человека со времён Возрождения и Реформации / В. Дильтей ; пер. с нем. – М.: Университетская книга, 2000. – 464 с.

39. Зиммель, Г. Проблемы философии истории / Георг Зиммель // Зиммель, Г. Избранное. – Том 1. Философия культуры. – М.: Юрист, 1996. – 671 с.
40. Зотов, А. Ф. Современная западная философия : учебник / А. Ф. Зотов. – М.: Высш. шк., 2001. – 784 с.
41. Зуева, С. П. Социокультурная герменевтика: теоретико-методологическое обоснование / С. П. Зуева // Философия образования. – 2002. – № 5. – С. 208-210.
42. Ильин, В. В. Классика-неклассика-неоклассика: три эпохи в развитии науки / В.В. Ильин // Вестник МГУ. Философия. – 1993. – №2. – С. 17-34.
43. Ионин, Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие : учебное пособие ; изд. 3-е, перераб. и доп. / Л. Г. Ионин. – М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. – 432 с.
44. Ионин, Л. Г. Философия и методология эмпирической социологии : учебное пособие / Л. Г. Ионин. – М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2004. – 367 с.
45. История буржуазной социологии первой половины XX века / Отв. ред. Л. Г. Ионин, Г. В. Осипов. – М.: «Наука», 1979. – 306 с.
46. История социологии в Западной Европе и США : учебник для вузов / Отв. ред. Г. В. Осипов. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. – 576 с.
47. Касавин, И. Т. Понятие знания в социальной гносеологии / И. Т. Касавин // Познание в социальном контексте / РАН. Ин-т философии ; ред.: В. А. Лекторский, И. Т. Касавин. – М.: ИФРАН, 1994. – С. 6-60.
48. Касавин, И. Т. Смысл как проблема эпистемологии и науки / И. Т. Касавин // Эпистемология & философия науки. – 2007. – Т. XIII. – № 3. – 2007. – С. 5-16.

49. Кохановский, В. П. Философия науки : учебное пособие / В. П. Кохановский, В. И. Пржиленский, Б. А. Сергодеева. – М.: ИКЦ «МарТ», Ростов н/Д.: Издательский центр «МарТ», 2005. – 496 с.
50. Кузнецов, В. Г. Гносеологическая функция герменевтического понимания / В. Г. Кузнецов, А. П. Алексеев // Познание и язык. Критический анализ герменевтических концепций. – М.: АН СССР Ордена Труд. Красн. Знамени Ин-т философии, 1984. – С. 23-36.
51. Кузнецов, В. Г. Герменевтика и гуманитарное познание / В. Г. Кузнецов. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 192 с.
52. Культурология. XX век : словарь. – СПб.: Университетская книга; ООО «Алетейя», 1997. – 890 с.
53. Лебедев, С. В. Философия науки : словарь основных терминов / С.В. Лебедев ; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический Проект, 2006. – 320 с.
54. Лекторский, В. А. Междисциплинарный и философский подход к проблеме понимания / В. А. Лекторский // Понимание как философско-методологическая проблема (Материалы «Круглого стола») ; часть первая // Вопросы философии. – 1986. – № 7. – С. 65-69.
55. Лепихов, И. Общество мёртвых философов, или Страшная история доктора Хабермаса и герра Хайдеггера // Электронный ресурс / И. Лепихов. – [www.russ.m/krug/kniga/20000717.html](http://www.russ.m/krug/kniga/20000717.html)
56. Лешкевич, Т. Г. Философия науки: традиции и новации : учеб. пособие для вузов / Т. Г. Лешкевич. – М.: «Издательство ПРИОР», 2001. – 428 с.
57. Мазылу, А. Д. Герменевтическая «одиссея» Поля Рикёра / Д. Мазылу // Герменевтика: история и современность : (Критические очерки). – М.: Мысль, 1985. – С. 216-244.
58. Мак-Вильямс, Н. Психоаналитическая диагностика. Понимание структуры личности в клиническом процессе / Н. Мак. Вильямс. – М., 1998. – 480 с.

59. Максимець, С. М. Вплив емпатійності на соціальну адаптацію майбутніх вчителів / С.М. Максимець // Автореф. ... канд. психол. наук. – Одеса, 2000. – 18 с.
60. Мамардашвили, М. К. Символ и сознание. Метафизические рассуждения осознания, символикe и языке / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский ; под ред. Ю. П. Сенокосова. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1999. – 216 с.
61. Манфред Франк и конец послевоенной немецкой философии : беседа Владимира С. Малахова с Манфредом Франком // Логос. – 1999. – № 4. – С. 4-13.
62. Мартишина, Н. И. Когнитивные основания паранауки : научное издание / Н. И. Мартишина. – Омск: Изд-во ОмГТУ, 1996. – 187 с.
63. Микешина, Л. А. Философия познания. Полемиические главы / Л. А. Микешина. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 624 с.
64. Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація // Психологія і суспільство: Спецвипуск. – 2002. – №3-4. – 292 с.
65. Назарчук, А. В. Этика глобализирующегося общества: Тенденции и проблемы глобализации в свете социально-этической концепции К.О. Апеля / А. В. Назарчук. – М.: ДиректМедиа Паблшинг, 2002. – 378 с.
66. Нишанов, В. К. Особенности понимания в социальном познании / В. К. Нишанов // Объяснение и понимание в специальных общественных науках. – М.: АН СССР, Ордена Трудового Красного Знамени Институт Философии, 1989. – С. 22-29.
67. Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. – Мн.: Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.
68. Новейший философский словарь / Сост. и главн. науч. ред. А. Грицанов; 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.

69. Огурцов, А. П. Можно ли достичь взаимопонимания в проблеме понимания? / А. П. Огурцов // Загадка человеческого понимания / Под общ. ред. А. А. Яковлева ; сост. В. П. Филатов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 277-296.

70. Павлиёнис, Р. Язык, смысл, понимание / Р. Павлиёнис // Язык, наука, философия: Логико-методологический и семиотический анализ / Отв. ред. и сост. Р.И. Павлиёнис. – Вильнюс: АН ЛитССР, Ин-т философии, социологии и права, 1986. – С. 240-263.

71. Перлз, Ф. Гештальт-подход и Свидетель терапии / Ф. Перлз. – М.: «Либрис», 1996. – 235 с.

72. Петровский, А. В. Быть личностью / А.В. Петровский. – М.: Педагогика, 1990. – 111 с.

73. Плотников, Н. С. Жизнь и история. Философская программа Вильгельма Дильтея / Н. С. Плотников. – М. : Дом интеллектуальной книги, 2000. – 323 с.

74. Поляков, Л. В. Понимание в истории как история понимания / Л. В. Поляков // Загадка человеческого понимания / Под общ. ред. А. Яковлева ; сост. В. П. Филатов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 39-52.

75. Поппер, К. Логика социальных наук / Карл Поппер // Вопросы философии. – 1992. – №10. – С. 65-75.

76. Порус, В. Н. «Концептуальные каркасы» проблемы понимания / В. Н. Порус // Понимание как философско-методологическая проблема (Материалы «Круглого стола») ; часть первая // Вопросы философии. 1986. – №7. – С. 77-79.

77. Путеводитель по методологии Организации, Руководства и Управления: Хрестоматия по работам Г.П. Щедровицкого / Гл. ред. А.Г. Реус; сост. А.П. Зинченко. – М.: Дело, 2003. – 160 с.

78. Путеводитель по основным понятиям и схемам методологии Организации, Руководства и Управления: Хрестоматия по работам Г.П. Щедровицкого / Гл. ред. А.Г. Реус; сост. А.П. Зинченко. – М.: Дело, 2004. – 208 с.

79. Ракитов, А. И. Понимание и рациональность / А. И. Ракитов // Понимание как философско-методологическая проблема (Материалы «Круглого стола»); часть первая // Вопросы философии. 1986. – № 7. – С. 69-73.
80. Рикёр, П. Герменевтика и метод социальных наук / П. Рикёр // П. Рикёр. Герменевтика. Этика. Политика. – М.: АО «КАМІ», 1995. – 318 с.
81. Риккерт, Г. Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт; пер. М. Е. Зингера // Культурология. XX век: антология / Гл. ред. и сост. С. Я. Левит. – М.: Юрист, 1995. – 703 с.
82. Розанов, В. В. О понимании. Опыт исследования природы, границ и внутреннего строения науки как цельного знания / В. В. Розанов. – СПб.: Наука, 1994. – 540 с.
83. Руткевич, А. М. Спор о позитивизме в немецкой социологии / А. М. Руткевич // Вопросы философии. – 1992. – №10. – С. 59-64.
84. Рябовол, Т. А. Роль емпатії у процесі соціальної адаптації / Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Випуск 24. – К., 2004. – С. 294–300.
85. Семиченко, В. А. Психология общения. – К., 1998. – 149 с.
86. Современная западная философия: словарь / Сост.: В. С. Малахов, В. П. Филатов. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
87. Современный философский словарь; 2-е изд., испр. и доп. / Под общ. ред. д.ф.н., проф. В. Е. Кемерова. – Лондон, Франкфурн-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск: «ПАНПРИНТ», 1998. – 1064 с.
88. Тулмин, С. Человеческое понимание / С. Тулмин; пер. с англ. З. В. Кагановой; общ. ред. и вст. ст. П. Е. Сивоконя. – М.: Прогресс, 1984. – 327 с.
89. Тульчинский, Г. Л. Слово и тело постмодернизма. От феноменологии невменяемости к метафизике свободы / Г. Л. Тульчинский // Вопросы философии. – 1999. – № 10. – С. 35-53.
90. Филатов, В. П. К типологии ситуаций понимания / В. П. Филатов // Вопросы философии. – 1983. – №10. – С. 71-78.

91. Филатов, В. П. Понимание и основания знания / В. П. Филатов // Понимание как философско-методологическая проблема (Материалы Круглого стола) ; часть первая // Вопросы философии. – 1986. – № 7. – С. 76-77.
92. Франкл, В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 363 с.
93. Фурман, А. Біциклічна модель організації процесів розуміння / А.В. Фурман // Вітакультурний млин. – 2008. – Модуль 8. – С. 4-12.
94. Фурман, А.В. Вступ до теорії освітньої діяльності: Курс лекцій / А.В., Фурман. – Тернопіль: ІЕСО, 2006. – 86 с.
95. Фурман, А.В. Ідея професійного методологування: Монографія / А.В. Фурман. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
96. Фурман, А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення: Монографія / А.В. Фурман. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.
97. Фурман, А.В. Психокультура української ментальності: Наук. вид / А.В. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002 – 132 с.
98. Фурман, А.В., Семенюк, Т.В. Школа розуміння. Програма дослідно-експериментальної роботи СШ №10 м. Бердичева на 1995-2007 роки. – К.– Бердичів, 1996. – 35 с.
99. Хабермас, Ю. Модерн – незавершений проект / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1992. – №4. – С. 40-51.
100. Хабермас, Ю. Теория коммуникативного действия / Ю. Хабермас ; пер. А. В. Назарчука // Вестник МГУ. – Серия 7. Философия. – 1993. – №4. – С. 43-63.
101. Хайдеггер, М. Бытие и время / М. Хайдеггер // М. Хайдеггер. Работы и размышления разных лет : пер. с нем. / Составл., переводы, вступ. статья, примеч. А.В. Михайлова. – М.: Издательство «Гнозис», 1993. – 464 с.



102. Швырёв, В. С. Понимание в структуре научного сознания / В. С. Швырёв // Загадка человеческого понимания / Под общ. ред. А. А. Яковлева ; сост. В. П. Филатов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 8-24.

103. Шпенглер, О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории: в 2-х т. / О. Шпенглер ; пер. с нем. Н. Ф. Гарелин. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. Т. 1. Образ и действительность. – 688 с.

104. Шпет, Г. Г. Герменевтика и ее проблемы / Г. Г. Шпет // Контекст : литературно-теоретические исследования / Отв. ред. А. В. Михайлов. – М.: Наука, 1989. – С. 231-268.

105. Щедровицкий, Г.П. Избранные труды / Ред.-сост. А.А. Пископель, Л.П. Щедровицкий. – М.: Школа культ. политики, 1995. – 760 с.

106. Юрчук, В.В. Современный словарь по психологии. – Мн.: Современное радио, 1998. – 768 с.

107. Ядов, В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов ; 6-е изд. – М.: ИКЦ «Академкнига»; «Добросвет», 2003. – 596 с.

108. Яковлев, А. А. Понимание как методологическая проблема истории философии / А. А. Яковлев // Вопросы философии. – 1984. – № 8. – С. 72-81.

109. Янчук, В.А. Введение в современную социальную психологию: Уч. пособие для вузов / В.А. Янчук. – Мн.: АСАР, 2005. – 768 с.

## ДОДАТОК

### Тест на визначення рівня емпатії

*Перевірте себе: вам пропонуються питання, на які треба відповісти «так» чи «ні».*

1. У мене є звичка уважно вивчати поведінку людей, щоб зрозуміти їх характер, схильності, здатності.
2. Якщо оточуючі проявляють ознаки нервозності, я звичайно залишаюся спокійним.
3. Я більше вірю доводам свого розуму, ніж інтуїції.
4. Я вважаю цілком доречним для себе цікавитися домашніми проблемами колег.
5. Я можу легко увійти у довіру до людини, якщо буде потрібно.
6. Звичайно я з першої ж зустрічі вгадую «споріднену душу» в новій людині.
7. Я з цікавості звичайно заводжу розмову про життя, роботу, політику з випадковим попутниками в потязі, літаку.
8. Я втрачаю душевну рівновагу, якщо оточуючі чимось пригноблені.
9. Моя інтуїція – більш надійний засіб розуміння оточуючих, ніж знання або досвід.
10. Проявляти цікавість до внутрішнього світу іншої особи – нетактовно.
11. Часто своїми словами я кривджу близьких мені людей, не помічаючи того.
12. Я легко можу уявити себе якою-небудь твариною, відчутти її звички і стан.
13. Я рідко міркую про причини вчинків людей, які мають до мене безпосереднє відношення.
14. Я рідко приймаю близько до серця проблеми своїх друзів.
15. Звичайно за декілька днів я відчуваю, що щось має трапитися з близькою мені людиною, і ці очікування виправдовуються.
16. В спілкуванні з діловими партнерами звичайно прагну уникати розмов про особисте.
17. Іноді близькі дорікають мені в черствості, неувазі до них.
18. Мені легко вдається копіювати інтонацію, міміку людей, наслідувати їх.
19. Мої погляди часто бентежать нових партнерів.
20. Чужий сміх звичайно заражає мене.
21. Часто діючи навмання, я знаходжу правильний підхід до людини.
22. Плакати від щастя дурість.
23. Я здатний повністю злитися, поєднатися з улюбленою людиною.
24. Мені рідко зустрічалися люди, яких я розумів би без зайвих слів.
25. Я мимовільно або з цікавості часто підслуховую чужі розмови.
26. Я можу залишатися спокійним, навіть якщо всі довкола хвилюються.

27. Мені простіше підсвідомо відчутти єство людини, ніж зрозуміти її, «розклавши по поличках».

28. Я спокійно ставлюся до дрібних неприємностей, які трапляються у членів сім'ї.

29. Мені було б важко задушевно, довірчо розмовляти з настороженою, замкнутою людиною.

30. У мене творча натура – поетична, художня, артистична.

31. Я без особливої цікавості вислуховую сповіді нових знайомих.

32. Я турбуюся, якщо бачу людину, котра плаче.

33. Моє мислення більше відрізняється конкретністю, строгістю, послідовністю, аніж інтуїцією.

34. Коли друзі починають говорити про свої неприємності, я вважаю за краще перевести розмову на іншу тему.

35. Якщо я бачу, що у когось з близьких кепсько на душі, то звичайно утримуюся від розпитувань.

36. Мені важко зрозуміти, чому дурниці, можуть так сильно засмучувати людей.

### **Обробка даних.**

Підраховується число правильних відповідей (відповідних ключу) за кожною шкалою, а потім визначається сумарна оцінка:

1. Раціональний канал емпатії: +1 +7, -13 +19 +25, -31;

2. Емоційний канал емпатії: -2 +8, -14 +20, -26 +32;

3. Інтуїтивний канал емпатії: -3 +9 +15 +21 +27, -33;

4. Установки, які сприяють емпатії: +4, -10, -16, -22, -28, -34;

5. Проникаюча здатність в емпатії: +5, -11, -17 +23, -29, -35;

6. Ідентифікація в емпатії: +6 +12 +18, -24 +30, -36.

### **Інтерпретація результатів.**

Аналізуються показники окремих шкал і загальна сумарна оцінка рівня емпатії. Оцінки на кожній шкалі можуть варіюватися від 0 до 6 балів і указують на значущість конкретного параметра в структурі емпатії. *Раціональний канал емпатії* характеризує спрямованість уваги, сприйняття і мислення емпатируючого на єство будь-якої іншої людини – на його полягання, проблеми, поведінку. Це спонтанний інтерес до іншого, що відкриває шляхи емоційного і інтуїтивного віддзеркалення партнера. В раціональному компоненті емпатії не слід шукати логіку або мотивацію інтересу до іншого. Партнер привертає увагу своєю буттєвістю, що дозволяє емпатуючому неупереджено виявляти його сутність. *Емоційний канал емпатії*. Фіксується здатність емпатуючого входити в емоційний резонанс з оточуючими – співпереживати, брати участь у житті. Емоційна чуттєвість в даному випадку стає засобом входження в енергетичне поле партнера. Зрозуміти його внутрішній світ, прогнозувати поведінку і ефективно впливати можливо тільки в тому випадку, якщо відбулося енергетичне підстроювання до емпатованого.

Співучасть і співпереживання виконують роль зв'язуючої ланки, провідника від емпатуючого до емпатованого і назад. *Інтуїтивний канал емпатії*. Бальна оцінка свідчить про здатність респондента бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту початкової інформації про них, спираючись на досвід, що зберігається у підсвідомості. На рівні інтуїції замикаються і узагальнюються різні відомості про партнерів. Інтуїція, мабуть, менше залежить від оцінних стереотипів, ніж осмислене сприйняття партнерів. *Установки, сприяючі або перешкоджаючі емпатії*, відповідно, полегшують або утруднюють дію всіх емпатійних каналів. Ефективність емпатії, ймовірно, знижується, якщо людина прагне уникати особистих контактів, вважає недоречним проявляти цікавість до іншої особи, спокійно відноситься до переживань і проблем оточуючих. Подібні умонастрої різко обмежують діапазон емоційної чуйності і емпатійного сприйняття. Навпаки, різні канали емпатії діють активніше і надійніше, якщо немає перешкод з боку особистісних установок. *Проникаюча здатність в емпатії* розцінюється як важлива комунікативна властивість людини, що дозволяє створювати атмосферу відвертості, довіри, задушевності. Кожний з нас своєю поведінкою і відношенням до партнерів сприяє інформаційно-енергетичному обміну або перешкоджає йому. Розслаблення партнера сприяє емпатії, а атмосфера напруженості, неприродності, підозрливості перешкоджає розкриттю і емпатійному збагненню. *Ідентифікація* – ще одна неодмінна умова успішної емпатії. Це уміння зрозуміти іншого на основі співпереживань, постановки себе на місце партнера. В основі ідентифікації легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідування. Шкальні оцінки виконують допоміжну роль в інтерпретації основного показника – рівня емпатії. Сумарний показник теоретично може змінюватися в межах від 0 до 36 балів. Можна вважати, що 30 балів і вище – дуже високий рівень емпатії; 29-22 – середній; 21-15 – низький; менше 14 балів – дуже низький.